Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 112 (14836) 1992 чылдың июнь 12, пятница Солуна ат салган шагы 21.45. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Районнар чагыргаларының даргаларын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Михаил Ким-оолович **Кууларны** — Тыва Республиканың Тудуг херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы — архитектура болгаш хоорай тудуг эргелелиниң начальниги эрге-хүлээлгезиниден хостааш, Тожу район чагыргазының даргазынга;

Геннадий Сончы-Мидипович **Иргитти** — Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадының директорунга ажылдап турган, Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазынга;

Болат-оол Ширеевич **Кууларны** — Өвүр районнуң «Кызыл-Тук» совхозунуң директорунга ажылдап турган, Өвүр район чагыргазының даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың июнь 9.

Тыва Республиканың Чазаанда

ФИЛИАЛДЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ

Тыва Республиканың Чазаа «Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын улам ынай хөгжүдер хемчеглер дугайында» доктаалы июнь 1-де хүлээп алган.

Тыва Республикага техниктиг өөредилгенин комплекстиг системазын тургузар, оон материал-техниктиг баазазын хөгжүдер, техниктиг кадрларын күрлавырын тургузар, техниктиг болгаш технологтуг дузалал ажылдан кылышкыннарны белеткээр база ажыглап киирер сорулга-биле доктаалда айытканы болза:

филиалдың коллективиниң автомобиль транспортунуң болгаш үлетпүр база хамаатты тудуг факультеттериниң базазынга: машина кезектерин катап тургузары база быжыктырары; тракторлар болгаш трактор ажыл-агыйы; суг хандырылгазы, канализация болгаш суг камгалалы; көдээ тудуг; тудуг материалдарын болгаш конструкцияларын бүдүрери; автотранспортун болгаш тудугнуң экономиказы база улуртун башкарылгазы деп специализацияларны киирер;

үе-чадалап дараазында факультеттерни ажыдары эргежок чүгүла деп санаан: ниити техниктиг, экономиктиг информатика болгаш ЭСМ четкилери; технологтуг;

ниити техниктиг факультет техниктиг болгаш технологтуг дээди өөредилге черлери-биле дугурушканын өзүгээр баштайгы ийи курстарын планнарынга өөреткеш, республикага эргежок чүгүла мергежилдерге улаштыр өөредип чорудар;

экономиктиг информатиканың болгаш ЭСМ четкилериниң факультети экономика болгаш тывынгыр ажыл-агый, программа тургузары болгаш информатика, информацияның чаа технологияларының, банк хереэ, электроннуг почта талазы-биле экономист инженерлерни белеткээр;

технологтуг факультет ыяш, тудуг материалдары, алгыкеш чиг эдин ажылдап кылырының технологияларынга специалистерни белеткээр.

«Тыва тудуг», «Тыва тудуг материалдары», «Тыва автотранс» каттыжыышкыннар, автосептелге заводу, машина тудуунуң заводу КПИ-нин Кызылда филиалы-биле кады үлүглүг киржилгенин үндезининге специалистер белеткээр база билиин бедидер, дүржүлге бүдүрүлгезин ажылдап кылыр база чаа технологияларны ажыглап киирер талазы-биле өөредилге-эртем-бүдүрүлге комплекстерин организастаар.

КПИ-нин Кызылда филиалының чанында республиканың байдалдарынга дүүштүр чаа технологияларны ажылдап кылыр болгаш таарыштырар талазы-биле девискээрнин эртем-технология төвүн болгаш аныяктарның техниктиг чогаадылгазын хөгжүдер, техниктиг билиглерни пропагандалаар, көдээге биче техниканы төлевилээр болгаш кылып бүдүрер талазы-биле аныяктарның техниктиг республика төвүн тургузар дугайында инициативаны деткээн.

Тыва Республиканың Экономика, көдээ ажыл-агый министерстволары, райхооркүүскомнар, республиканың бүдүүлгелери төптерини хөгжүлдезинге салдар чедирип, ажыглаттынмайн турар база үндүр бижиттинген дериг-чекселдерни болгаш материалдарны дамчыдып бээр, шиигээттинмээн акша-хөренгилерни бээр, бажын-балгатты тускайлаар.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу торгаал шөлдеринде ээлери иегеп келбээн техниканың 30 хуузун Тыванын девискээр эртем-технология төвүнге шенелде-бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаар кылдыр халаска дамчыдар.

Тыва Республиканың Экономика министерствозу КПИ-нин Кызылда филиалының тудуг объектилерин мурнады тудар тудугларның дандызынга киирер, Садыг болгаш материалдыг күрлавырлар министерствозу оларны эргежок чүгүла материалдар-биле хандырар.

Кызыл хооркүүском 1992 чылдан эгелеп Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкыларынга чыл санында 2 квартираны тускайлап бээр.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу эртемниг болгаш өөредилгенин хөгжүлде фондузуң тургузар база ажыглаар чүрүмүн ажылдап кылгаш, 1992 чылдың июль 1-ге чедир Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирер.

Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди республиканың дээди өөредилге черлериниң бирээзинге үстүү класстарның өөреникчилериниң мергежил шилилгезинин болгаш техниктиг база технологтуг өөредилге черлеринге киреринге белеткээр доктаамал ажылдаар салбыры ажыдарының аргаларын 1992 чылдың август 15-ке чедир сайгарып көөр. Сан-хөө министерствозу салбыны акшаландырарының үнер дестерин тодарадыр. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын хөгжүдериниң хемчеглерин бадылаан.

ПРЕЗИДЕНТ ТУДУГГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июнь 10-да Кызылда типография тудуунда ажыл-иш-биле таныжып чораан. Ол тудугну кылып турар Кошкар-оол Бүрээнин бригадазының ажылчыннары, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң удуртукчулары, парлалга болгаш информация министри А. А. Даржай чүгаага киришкен.

Ында дашчылар, бызанчылар, тудуг черинин инженер-техниктиг ажылдакчылары кылыр ажылдың ам-даа хөйүн дыпнаткан. Ажылдаашы, алыр шалын мында эвээш. Бир тудугжу-ла айда беш үс рубльди ап турар. Тудугну акшаландырары база хожударгай байдалда.

Типографияның бажыныың каттарында сантехниктер амдаа келбээн. Агаар киир, бус үндүр сордурар дерилгелерин кылыры хожудап турар. Немей келген бир тудугжу бригаданың ажылчыннары моон чоруй барган. Оон бир чылдагаанны — үш ай дүргүзүнде тудугжуларга акша-шалыңны чедир бербээнинде. Тудуг эргелели өрелиг.

Тудуг эргелелинде удуртур кижилер хөй. Конторада он сес кижи ажылдап орар. Ол тудугда безин дөрт мастер бар. Ында прорабтар дээш, оон-даа өске удуртуп баштаар кижилер көвүдээн. Оон ужурундан тудугжуларга төлеп бээр акша чедишпейн келген.

Бо тудугну дүрген доозуп, ажыглалга киреринче күштү мөөнүзүрүн дугурушкан. Республикада «Алаш», «Хемчик» кооперативтинин дуржулгазын маңаа ажыглап, чаныс Кошкар-оол Бүрээнин бригадазын ажылдадырын, хөй улус хүлээп алырын сорсадыр деп шиитпирлээн. Ол бригадада 26 ажылчын бар. Олар маңаа кооператив хевирлиг ажылдаарлар. Шак ынчаар депшилгелиг аргаже киирлер.

Президент типография бажыңынын өрээлдеринде кылган болгаш чедир кылбаан ажылдар-биле танышкан. Депшилгелиг арга-дуржулганы ажыглавышаан, шалыпкын ажылдап киреринде бригадага, эргелелдин удуртукчуларынга сумелээн. Бо дүрген доозар ужурлуг тудугну кылырынга чарыгдаар акша-хөренгинин чазактан бээрин, дашчыларның болгаш оон өскедаа мергежилдин ишчилериниң шалынын улгаттырарын үзе шиитпирлээрин бо келир хүннерде чедип алырын ажыг дугурушкан.

Шериг-оол Дизижикович бир неделя болгаш база катап маңаа кээп, ажыл-иштин байдалын сонуургап, моон соңгаар чүү херектиин билип алып болган.

ЧУРУКТА: Президентиниң тудугга чораан үеви.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

МАЛ ЧЕМИ: артык курлавырлар херек бе?

БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР БОЛЗА...

Чылдың эки, чылыг, чырык үеви — магалыг чай база катап моорлап келди. Черчерге өзт-сиген четчип, үүнүп кээри билек база бир чүгүла кампания — **МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ** эгелей бээр. Мону эрткен чылда ышкаш, чиик көрбезиниссе эки боор. Чүге дээрге ынчан ниитиниң малынга четчир чем белеткен шыдавайн барганывыстан кыш чаа-ла эгелеп турда, чамдык районнарның удуртукчулары чүгле ынчан девидеп, дүвүреп үнгеннер ийик чоп. Чижээ, кончуг берге байдал Эрзин болгаш Тес-Хем районнарга тургустуна берген болгай. Ону өөренип көргеш, Тыва Республиканың ынчангы Министрлер Чөвүлели ол районнарга дарый дүзү көргүзер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп ап, кайы бүдүүлгелер, кайы организациялар оларга түс-түзүнде кандыг дузаны көргүзеири, яңыг кылырын хуваап, даалгаларны бергилээн. Олар ол районнарга кывар-чаар материалдарны, сиген аймаан чедиреринге боттарының дузазын көргүскен. А тес-хемчилер, эрзинчилер, чоок-кавы районнардан мал чеминиң аймаан барык кыштадыр сөөртүп, диленип, колданыып келдилер. Хыргыыш-даа кезип, ону белеткен ап турдулар. Ход сүүүп алгаш диленир чорук оларга эвээш эвес акша-хөренгини (барын-барын бо берге, хамык продукция өртээ он-чөөрби катан өзе берген үеде аан) кассазындан үштүп, муң-мунуу-биле чарыгдаар ужурга таварышканнар. Ажылдан билбезивистиң хараазы-биле анаа-ла черге хөй өре-ширете дүжүп чоруур ыындыг-дыр бис.

А бо чылын ол бүгү база катап катаптаттына бээр бе, эрткен чылдын эгиттинмес частырыгларын эдип ап шыдаар бис бе, мал чемин курлап алыры-биле кандыг хемчеглерни алыр ужурлуг бис?

Айтырыглар-ла хөй. Олар чүгле ол ийи районга, оларның удуртукчуларынга эвес, а еске районнарга база бүрүн хамаажы бээр-дир. Ындыг болганда, бүгү-ле аргаларны ажыглаар болза, оода-ла мал бажыңга онаштыр четчир чемни чүге белеткен ап шыдавас деп бис? Бисте кижидаа, техника-да күжү четчир, бар болганда ааш.

Бөгүн чүгле Эрзин районунуң дугайында каксы чугаа кылыр бодай-дыр мен. Районуң көдээ ажыл-агый эргелелинге баргаш, оон начальниги-даа, кол зоотехниги-даа ужурашпаан мен. А чүгле кол агроном К. Х. Баизай-биле чугаалажыр, оон чамдык айтырыгларны тодарадып алыр аргалыг болдум. Баштай-ла чугаалап каайн: республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылының талазы-биле кылдизинин тускай эртемниглери менээ мындыг медээ берген: бо чылдың эрткен дөрт айларында Эрзин районга 12318 шээр мал өлүп хораан. А бода малга когарал 549 баш болган. Районга чылгы 195 санга кызырылган. Моон алгаш көөрге, мындыг-дыр: хоразы шээр мал Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуундан хөй-дүр. Барык-ла ийи сүт-бараан фермазының бода малы оох болган-дыр. А чылгы... Ажыы-биле чугаалаарга, бистин хөй-хөй районнарывыста эрзинчилерниң чидиргени чылгызы ышкаш чылгы бар хамаанчок, аная-ла ажыл кылып мунар аттары безин дыка эвээш болдур эвеспе. Мээн бо дециелгем дээрге бөдүүн арифметика ышкажыл. Ол чидириглериниң экономиктиг ажык-дузазын саналар болза чеже деп. Чүс-чүс тонна эт, чүс-чүс килограмм сүт, дүк ышкажыл. Миллион-миллион акша-дыр! Эзт, дүк, сүт өртээ талыйтыр өзе берген-де оны ынчаар көөр, ынчаар саналар апаар. Чамдык удуртукчулар, түскай эртемниглер моны помчаан ынча мал чүгле мал чеми чедишпезинден эвес, а аарыг-аржыктан база өлүп хораан чүве дизе хөөнү. Ол база ыын апаар. Ынчалза-даа кандыг-даа чылдаган-биле хорамча хөй болган болза, факт-чижек барымдаа болуп артын каар ышкажыл. Оны болдурбас дээш бо чылын эрзинчилер канчаар ажылдаар, чүнү кылып ужурлуг-луг, мээн кол агроном-ла бичин алыскаан үүлүм ындыг чүве. Чамдык айтырыглар оон бодунга дорт хамаарышпас-даа болза, Кама Хертековна бо чылын мал чеми белеткээр ажылды канчаар чорудар деп турарын таймылбырлап берген. Район 1900 гектар черге тараа культураларын тарыйр. Ол шөлдерге суланын, арбайнын, кызыл-тастын үрезининевин чашкан. Оон аңгыда, 540 гектар суггаттыг чер бар. Өзт-сиген эки үнмес, тараа аймаанын дүжүү чер албас районга суггаттыг шөлдерни чөп ажыглаарының айтырыын бо чылын шынгыы тургузып турар. Бо ажылды «Чаа орук», «Мөрен», Ленин аттыг совхозтар чорудып турар. Ажыл-агый бүрүзүнде бир-бир звеноларны тургускан. Звено бүрүзү 4-5 кижиден тургустунган. Оларда чүгүла херек техниканы быжыглаан. Бир-тээ, олар аренда керээзи-биле ажылдап эгелей берген болганда, оларны-биле керээни үш чыл хуусаалыг кылдыр чаргаан. Суггатчы бүрүзү чыл төнчүзүнге чедир адаан аксынын аайы-биле аванс акшазын алыр. А ниити төнчү түүнел чүгле чыл төнгенде болуур, ынчан олар ажыл-агыйлар-биле долу санажып алыр. Алыр акша-төгерининиң ниити түү бүдүүген продукциязының хемчээлинден хамаарыжыр. Өскүүр чугаалаарга, хейну бүдүүгеп-ле болза, алыр акша саны эндерлиг бээр. А ол күзел боттанган түрүн дээр болза, дүн-хүн дивейн кымынак ажылдаар апаардыр.

Бо ажыл-агыйларның суггаттыг шөлдеринде колдуунда-ла медени хөйну тараан. Ынчангаш суггаттыг шөл бүрүзүнден ону ийи удаа кезип алырын планнап турар.

Эрткен кыш эрзинчилерге дыка берге болган. Ол дугайын үстүнде бижиим. Кышкы үе берге деп чүвени биле тура-ла, ажыл-агыйлар мал чемин белеткеп алырынга чүге тоомча чок болганыл, чүге эвээш сиген-ширбинл белеткеттингенил деп айтырыгга ол ындыг яңылыг харыы берген: «Район девискээрн барык хову чер. Ында ынаалар, өзт-сиген ортулуктар чок. Хову сиген тайыс, тарамык үнер. Ынчалза-даа аярга эдектери, делгем чоогалар ишти черлерден сиген кезип, белеткеп ап келдиннис. Чер албазы кончуг боор-дур. Хей-ле черге техника эдилеп баксыраар-дыр, кывар-чаар материалдар хөй чаныгдар тымар-дыр. Ам канчаар, ынды-ла дээш аная орар эвес, бо чайын база ынчаар ажылдаар бис. Оон ыдай бисте ындыг багай практика бар, хуу малдыг кижилер сиген белеткевейн турар. Олар совхозтун малының сигенин боттарының хуу малынга чарыгдап кээр чүве-дир. Ынчан кээрге, чеже-даа мал чеми канчап артар боор. Сиген кезип ап, белеткээр планнарлыг турза-даа, малчыннарның хөй кезии оозун күүсетпес. Ажыы-биле чугаалаарга, азырадыкчы хөөнден ам-даа үнмээн улус бо. Мал чеми белеткеп алзын дээш оларны түс-түс бригадаларынга быжыглап каан. Ынчала-даа оон түннел үнмээн, олар оозун күүседип шыдаваан. А техниканы база ынчалдывыс, бригада санынга үлеп каан-дывыс. Ынчаар тарадыптарга, ажыл эки-ле көзүлбейн баар чорду. А ам оларны чангыс черге мөөцүзүр бис. Ынчангаш мал чеминиң белеткелинче кирерде ниити күштү долу ажыглаарын көрүп турар».

Кама Хертековнаның чугаазындан алырга, мал чеминиң белеткелинің талазы-биле чамдык хемчеглер алдынар деп турар-дыр. Ылангыя бо берге үеде техника ажыглалынга, кывар-чаар материалдар чарыгдалынга камнаглы, хумагалыг болбас болза, бензин өртээ дыка улгады берген бо үеде, совхозтун малчыннарының аразынга хамаарчок, чоок-кавы районнар, Кызыл хоорай ол ынчаар чедери берге-дей бээр.

Эх, шынап-ла, кайы хире берге апаарын ол үезинде көре бээр бис. Ындыг болганда, амдан эгелеп бүгүде аргаларны ажыглап турган, ниитиниң малынга чем аймаанын күрлавырын тургузуп алганы ажыктыг боор ийин. Муң-мун санныг карааа-когаралга таварышпас дизе, бо ажылче бүгү күштү үглаар-ла апаар-дыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕР

Чадаана хоорайның херээженнериниң митингизи райкүүском бажыңының чанында болуп эрткен.

Херээженнериң митинг эрттиреринче үү албадаанын? Амыдыралдың амгы берге, нарын үезинде не-херээженнерни дүвүредип турар айтырыглар хөй. Олар рынок экономиказының реформазынга удур эвес, хоойлуга үндезилеттинмээн өртектерни өстүргеш, чоонуң мөлчүп турарынга таарымайн турарлар. Ол чүл дээрге, бирээде, Чөөн-Хемчик районунуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери шупту бараанарның өртээнге 45 хуунуң немээр тургаштын, ону 75 хуу чедиргени болур. Ону Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң хыналдазы илереткен. Ийиде, дыка хөй чиижек кижилер бир черден бараанарны, араганы чиик өртек-биле садып алгаш, чонга улуг өртекке садып турар. Киирип алган акша-көпеезин күрүнеже киирбес, боттары алган чоруй баар. Оон уламыдан районуна банкызында шалыңга, пенсияга, пособиеге бээр акша чок. Ынчангаш ажылчыннар, албан-хаакчылар, пенсионерлер, хөй уругларлыг иелер, өскүстер дыка үр үеним иштинде акша-көпеек албайн турар. Бо бүгүнүн үрвүүндан чоонуң амыдыралының деннели кудулап, бакшыраан. Амыдыралдың дар-бергези херээжен чоонуң эктин сы базып келген. Шак ындыг берге байдалдан канчан үнерил, ажытелду канчан эшкарып-чемгеерил, хенкеерил социал чептүг чорукту канчан чедип алырыл деп айтырыглар херээженнериң дүвүредип келгени-биле митингиниң эрттирер үзүрүнга таварышкан.

Митингиге Мергей-оол Сат, Бюрбю Хоралыг, Г. П. Кокова, Л. Ы. Кара-Сал, Р. Б. Тегус, К. Х. Онлар болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Олар районуң, хоорайның чурттакчыларының, могумалыг эмдыдыраалынга, чурттаарынга таарымчыг турар берге-лерге доктаап, оон үнүп турар чылдагаанларын, ону болдурбайн барып болурунуң хемчеглериниге доктааганнар. Херээжен чоонуң социал камгалалынче ам-даа кичээнгей салырын чугулаап көргеннер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак митингиге чүве чугаалаан кижилерниң чугаазын кичээнгейлиг дыпнаан. Ол сес алгаш, Чадаананың херээженнериниң көдүрүп турары айтырыгларын негелделерин чептүг деп санаан. Чоонуң социал камгалалы четпес. Чугула херелдин аъш-чем бараанары чок, барының өртээ аар болуп турар. Бо болза районуң удуртукчуларының четпес ажылындан болуп келгенин демдеглээн. Чоонуң ажылдап, чурттаарынга, амыдыраарынга могумчалыг байдалды тургузар дээш Чазактың талазындан ап турар хемчеглериниң дугайында ол чугаалаан.

Митингиниң киржикчилери улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район болгаш Чадаана хоорай Советтериниге тодаргай негелделерин киирген. Ында магазиннерде бараанарның өртектерин 45 хуудан өстүрбезин, уругларга хевиге кандыг-даа хуу немевезин, хлеб, сүт өртээн өстүрбезин, арага аймаан чиижек кижилер садарын хоруурун, чүгле магазиннерге садарын, Тыва Республиканың Президентизинин № 1 Чарлыын боттандырарын, кем-херек үүлгедикчилериге, оорларга удур шыгыы хоойлуну хүлээп алырын болгаш өске-даа негелделерни айытканы.

Чадаана хоорайның херээженнериниң митингиге кылган негелделериниң, район, хоорай Советтериниң сессиялаарынга чугаалажып көрген Чоокку уеде Чадаананың бүгү чурттакчыларының хуралын эрттиреринче шиитпирлээн.

Ольга САЛЧАК.

Хүндүлүг кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары!

Германия Федеративтиг Республиканың Баден-Вюртемберг деп черинин Баден-Баден хоорайының Ыдыктыг хөөдүнүң чанында гимназияның уругларының камералыг хорунуң концертинче силерни чалап тур. Ол концерт республиканың Виктор Кек-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга 1992 чылдың июнь 17-де 15.00 шакта эгелээр.

Концертче киреринде халас.

КҮРҮНЕ ШАННАЛЫНЧЕ КИИРГЕН

Россия Федерациязының Чазаанын литература болгаш уран чүүл талазы-биле Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының талазы-биле комиссиязы Россия Федерациязының 1992 чылда Күрүне шанналдарын тыпсырыга саналдап киргеп ажылдарның дандызын парлаан.

Тыва Республикадан ол бедик шанналдарга төлептиг болганнар база бар. Каастал-га-шимелде болганы улустун уран чүүлүнүң, дизайнының талазы-биле Россия Федерациязының 1992 чылда Күрүне шанналдарын тыпсыры-биле Россия Федерациязының Чуруктулар эвилели даштан дүрзүлер чазаар улусчу уран-шеверлер **Е. Б. Байындыны, Д. Х. Тойбухааны, Б. С. Дупчуриу** болгаш **К. М. Сааяны** саналдап киргеп. Чымчак, өн-баазын чонар-даштан оларның сөөлгү чылларда тыва өзу-биле чазаан кылганы ангы-өскүс чогаадылгаларын бедиг-биле үнелеп көргеш, Россия Федерациязының Күрүне шанналдарын тывыссын дээш саналдап турар.

(Бистиң корр).

МЕТР САНЫ-ЛА — РУБЛЬ

Москваның Бүгү-делегей тайбың марафону 1992 чылдың июнь 6-да Москва хоорайга болуп эрткен. Аңаа киржири-биле Тыва Республикадан беш кижи чораан. Хоочун марафончулардан башкы училишезинден Василий Четвертаков, тудуг талазы-биле инженер Владимир Ещенко, Тес-Хем районозунуң фильмотека директору Владимир Чамзыр, Тыванын Чылыг электри төвүнүң ажылдакчызы аныяк марафончу Орлан Эрелчин, Сүт-Хөлде аныяк малчын Демир Ооржак олар чораннар.

Беш марафончуның аразындан эн-не хоочуннары үстүнде баштайгы үш кижи ол. Эрткен чылын олар база Москвага барып киржип чораан. Оларның-биле кады Сүрүн-оол Монгуш марафонга киришкеш, багай эвес көргүзүглүг болган.

Марафонуң хемчээли 42 километр 195 метр. Ол хемчээлди маңнап эткен кижи бодунуң күжүн үш ай болганда катап тургузып ап болур. Эрткен чылын Сүрүн-оол ацаа киришкеш келгенинин соонда Кызылга болган чарышка бирги черин ап шыдаваанын билир бис.

Бо чылын болуп эрткен марафон дугайында оон киржикчизи Владимир Донгакович Чамзырдан дыпнадым. Ук марафонга 7 мүн ажыг кижи киришкен. Олардан алды мүн ажыг кижи төнчүзүнге чедир маңнажып келген. Өскелери ара соксап каанган. Бистин чангыс чер-чурттуларывыс шупту эчизинге четкеннер. Шанналдыг чер албан-даа болза, шыырак дээш марафончуларның аразынга киргеннер. Финишке келбейн барган улустуң аразында өлген спортчулар база бар болган. Бистин марафончуларывыс тура-соруктуун көргүзүп, күштүүн бадытканнар. Апрель, март айларда соок хат хадып, агаар-бойдус баксыраан турда-ныр Москвага болган марафонуң оруун бичин өскерткен турган. В. И. Ленин аттыг стадиондан маңнап үнгеш, Москва хемниң кыдыы-биле маңнааш, улуг даш көвүрүгү кешкеш, Кремльди тавараш, Кызыл шөлче киир маңнааш, Революция шөлүн тавараш, Устинск көвүрүүн кешкеш, Москва хемнин солагай талакы эрин-биле маңнааш, МКУ-га четкеш, «Мосфильм» тавараш. Горький аттыг паркты эткеш, дедир хем кыдынга келгеш, ам эргі оруу-биле стадионче маңнап кире бээр.

Ол хиге үзүн орукту яоп марафончу бир дүгээрлерге маңнап эткеш, 42 мүн 195 рубль-биле шаннаткан. Моон алгаш көөрге, метр санында-да бир рубль болуп турганы ол. Марафонуң киржикчилериниге турасхаал вымпелдерни, медальоннарны болгаш хөрек демдектерни тывыскан. Бистин марафончуларывыс база алган.

Мындыг улуг чарышка киржири Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди детким-чеин берген. Оон-биле кады Тыванын Чылыг электри төвү, башкы училишези, «Сүт-Хөл» совхозу, Тес-Хемнин районозу деткимчени көргүскеннер. Рынокче киргеп берге үеде организациялариын дуза чедирип турары өөрүнүг.

Никтизи-биле Москва марафонунга эрткен чылгызы-биле катай Тывадан сес кижи киришкеш келген.

Бистин республиканың марафону эрткен чылын эрттиргеп. Бо чылын ийи дугаары болур. Аңаа киржир кижилер эки белеткелдиг болур ужурлуг. Белеткениринге тускай хептин-даа хөрөө чок. Яңызбүү лерексел-даа аная ажыглаттынмас. Чүгле чингедир кеттинин алыр — ол-ла. Спортчу формалыг кижинин маңнаары албан эвес. Чүгле шагның дөрт эргилдезинин иштинде маңнаары чүгүла. Доктаамал маңнап турар кижилер узак, Күш киир шоодаа көдүрүп болур.

Тывада ынчаар маңнажып турар аныктар хоорар. Чадаана болгаш Кызыл хоорайның школачыларының аразында доктаамал маңнап турар оолдар, уруглар бар деп чүвени демдеглеп болур. Кроссторга болгаш чадаг чарыштарга Ак-Довуракты, Чөөн-Хемчиктиң, Кызыл хоорайның школчылары шаннаалдыг черлерни алыры билдингир болгай.

Чадаг чарышты сайзырадыр дизе, колхоз, совхозтарның байырлалдарындан эгелезе эки. Байырлалдар үезинде хүреш, аът чарыжындан ангыда, чадаг чарышты база организастаза. 40, 50, 60 чыл оюн демдеглеп турар организациялар ол хире хемчээлге чадаг чарыштан салза кандыг боор. Эн-не эвээш дизе 20 километрин-даа маңнадып болгай.

Бо чылын Эрзинин Бай-Дагга болган байырлал солун болганын солунга бижээн болгай. Аңаа чадаг чарыш база болган. Маңнашкан кижилерге изиг, соок шайларны кудуп берип турган.

Шүүлген мөгелерге аът, ирт, сарлык, серге дээш шанналдарны берип турар. А чадаг чарышка ындыг шанналдардан тургузып алза. Маңнаан кижи хүрешкен мөгеден хөй күштү үндүрер дээрзи билдингир. Мээн бодап турарым-биле алырга, ындыг шанналдарны тургузуп турар болза, ынчан чадаг чарышка маассалыг чорукту чедип болур ийик.

Бо бүгүнү маргылдаа эрттирип турар колхоз, совхозтар өөренип көрүе чогуур. Маңнаар талазы-биле маргылдаа эрттирип турар чөлерге районнарда спорт комитеттери, ДФСО-лар боттарының аргадуржулгазын кадым, демниг ажылдаар боор деп идегелим.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

СПОРТ. Москваның Бүгү-делегей тайбың марафону-92.

КӨВҮРҮГ АМ ТУТТУНАР

Бо чылдың апрель төнчүзүнден майның бирги чартымында Россияның болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ч.-Д. Б. Ондар Тывага кээп ажылдаан. Бо информацияда оон ол хүнүндеги кылган ажылын допчузу-биле сонгукчуларга дыннадып турар, а чогум Россияның Дээди Совединде кылып турган болгаш ам кылып турар ажылдарының дугайын май 15-22 № 29 (77) «Тыва Республика» деп чазак солунунга интервьюзунда делгереңгей бижээн.

Депутаттың программазында болгаш сонгукчуларның чаттыларында бир кол айтырыг — Чадаана хоорайның хеңжүлдези болуп турар төлээде, ол дугайында 1991 ч. декабрьда хүлээп алганы Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседип турарын депутат Чадаанага барып танышкан. Бо чылын ук доктаал дыка багай күүсеттиниң турары көзүлген. Ында көрдүнген хөй тудугларның экша чок дээш төлевилелдери безин кылдынмайн турар, чижээ, котельная, чунар-бажын, эмнелге. Бо чылын көрдүнген хөй тудуглар база-ла хөренги чок дээш эгелеттинмээн-даа, чижээ, школа (төлевилели бар), республика ведомстволарының шугуму-биле чурталга бажыңнары барык туттунмайн турар, чүгле харылаа, садыг, үлетпүр комбинады ук ажылче кичээнгей салып, доктаалда көрдүнген чурталга бажыңнарын тудуп турарлар.

Мындыг байдалды эки талаже өскертир бодал-биле депутат Тыва Республиканың Чазак Даргазының экономика талазы-биле бирги оралакчызы В. Б. Салчакка тускай бижик киргеш, ук айтырыгны чазакка чугаалажып көргү, немей хемчеглер алырын дилээн. Оон түнелинде бо чылын Чадаанага ийи дал чурттаар 15 бажын, 140 орунгут уруглар сады, эмнелге комплекизи туттунар, электри шугумун эде кылыр, 1500 номерлиг АТС-тин дерини салыр.

Чадаанага район болгаш хоорай Советтериниң активи-биле депутат ужурашкаш, Россияның Дээди Совединде ажылының болгаш VI Съездиниң дугайында информация кылган, хөй айтырыгларга харылаан. Чижээ, водканы хүү улустарның садыгларын хоругдаар херек дээрге, ол дугайында Тываның Чазаа тускай доктаал үндүрген, а садыг кооперативтери болза, бүрүткеткен соонда чүү-даа садын болур, харын олардан чогуур хемчээлдиг үндүрүг чурт бюджединге өлүмү орулганы бээр: кажан ийиги ГКЧП болурул деп айтырарга, Советтерни быжыглап, оларны чер-черлерден төвүнге чедир өзулуг бүрүн эргелерлиг чагырга ортаныары кылза, ам ийиги күрүне эргилдези болбас деп, чонга тайылбырлаан. Тывага «Кандыгидзелерин», «Кандыгиннарны» кажан хай дээр улус бис?» деп айтырарга, чүгле тус-тус кижилериң хоойлуга таарышпас чүүлүн хай дээр боордан башка, кандыг-даа аймаксөөк кижиниң кая-даа ажылдаарын хоругдаар эвес деп, депутат харылаан. Өске-даа боттуг ажылдар талазы-биле айтырыглар болгаш дилеглерге Ч.-Д. Ондар практиктиг

Депутатчы ажыл-херектер

сүмелерни берген, а Хорум-Даргa үеден улуг когаралдарның талазы-биле айтырыгларны көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюндан кичээнгейлиг көөрүн депутат дилээн болгаш өске-даа айтырыгларны тургускан.

Сүт-Хөл кожуунун Ийме-де база Баян-Талада чонуун болгаш совхозтарның малын Ишкиннерин эгээртинмес одаларына чайлагладырыга, районуун чонунуң транспорт хандырылгазына Хемчик кижилдир көвүрүгүн улуг дузалыы шагда-ла иле турган. Ону тударыга баганалар болгу дег демир хоолайларны Чимит-Доржу Байырович чогуур черлер-биле чугаалажып турган, эрткен чылын чайын Ташкентиде заводтан эккелдирткен. Ук баганаларны бо кызын кыска хуусаада «Тыва суг мелиорация» каттыжыышкыны тургузуп кааны дээш эштер Н. А. Жогольга, В. Т. Сургутановка өөрүп четтириишкинин илереткен, а ам көвүрүгүн кырын салырына депутаттың дилээн өзугаар Тываның Чазаа 3.2 млн. рубль үндүрүп берген болгаш ону кылырын «Тыва агроүлетпүрспецмонтаж» трест хүлээнген.

«Тыва Республикага түс чербот-башкарылгазының дугайында» Хоойлу төлевилелин көдээ болгаш суур Советтериниң даргаларының хурадынга база Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязынга чугаалашканынга депутат киришкен. Сессияга өске-даа

айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң санал-оналын берип турган.

Апрель 30-де «Мемориал» нинтилелдиң баштаар черинин дилээ-биле ужуражылга болган. Аңаа келгеннер депутатка чидиг айтырыгларны салгылаан. Чижээ, нинтилелдиң даргазы М. Б. Достак-оол «Агартылга комиссиязы кончуг оожум, харын-даа өжегерээн, репрессияга буруулуглар орден-хавыааларлыг, атаалдарлыг дываажаңнаазынар деп күзээн чүве ышкаш ажылдап келди» — деп, Ч.-Д. Б. Ондарның ук комиссияны даргалап турган үезин бодап шүүмүүлээн. Аңаа депутаттың харылааны: «Комиссияны 1988 чылда тургускандан бээр үш чылда агартыышкын сөөлгү үеэрби чылда көрген херектерден каш-даа катап хөйү үзе көрген». Олурушканнарның бирээзи «мээн айтырыгларымга харыы бердиңер» дээрге, чангыс силерни безин хөй катап хүлээп ап, айтырыгларыларны көрүп, шиитпирлеп турдувус чоп — дээн.

Ужуражылгага олурушканнарның улуг шуруузу Токаның дугайында, оон ажыл-херээнин политиктиг болгаш юридиктиг үнелелин амдыгаа чедир бербээн деп шүүмүүлээн. «Ындыг үнелелди республиканың Дээди Совединин сессиязынга дыннадыр» деп, Ховалыг Нурзат чугаалаан. «Ол ханыг холдуг кижиниң Онза суд болган бажын орнунда турасказалын чон кажанга чедир көөр чүвел?» деп, М. Б. Кенин-Лопсан айтырып турган. Оон база бир саналы болза, шиитиргешнинин хавырган хөренгизиниң документилери чок деп турар-дыр, ол таварылгада шинчаардагы оода адаккы өнчүнүн чижээ-биле саналаш, төлеп бээр херек, ол дээрге 30 баш шээр мал, ийи бызаалыг инек, бир аът болгай.

«Кылып турган ажылынар түнелги куду, репрессияга буруулугларының херээн көөр чурум хөй документилерде бар» — деп, М. Шур-оол санап турар. ССРЭ-ниң кызыгаар иштинге — Каппалдарга, Херемеге чурттан чораан тываларны ССРЭ-ниң НКВД-зи (Иштики Херектер Улус Комиссариады) репрессиялаан, ол херектерге Комиссия четпейн турар, документилер чок деп турар, ындыг чүве кайын турар. Ол ышкаш 1928-1929 чылларда репрессиялар база, ылангыя тыва улустуң буянныг оглу Буян-Бадыргының адын агартыр херек — деп, Караоол саналдаан.

Мооң-даа өске саналдарны кичээнгейге алырын бодааш, депутат болза, Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы, Агартылга комиссиязының амгы даргазы К. А. Бичелдейниң адынга тускай бижик киргеш, Ында Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң хууда саналын база бижээн. Чүл дизе, 30-40-50 чылдарның политиктиг репрессияларын нинтизи-биледаа, анчы кезектерин-даа үнелеп көөрде, Тываны тускайлан эвес, бир-тээ, ол чылларда-ла сталинчи тоталитарлыг (бүгү чүвени аспактаар) өзу-чурумга Тыва алзыпкан турган байдалды үндезин кылдыр көөрү чугула деп демдеглээн.

Депутат Ч.-Д. Ондар Россияның Дээди Совединде Политиктиг репрессиялар талазы-биле комиссиязының иштинде шөлүттүрген улустар (калмыктар, немецтер, чеченнер болгаш өске-даа) талазы-биле подкомиссия (гускайлан комиссия) даргазы болгавда, май айда Калмыкия, Дагестан, Курск область чораан, ук регионнарның Советтери болгаш чагырга черлерв-биле хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан.

Москвага тургаш, ол Тывага хамаарыштыр бо аразында Тываның Чазааның, Тыва төөкооптун айтырыгларын шиитпирлээринге Россияның ямыдары, албан черлери-биле чугаалажып, идиг берип турар. Чижээ, «Эпе сөзү» солунну акшаландырарын, саазын-биле хандырарын Парлалга ямызының сайыды Полторанин-биле ийи удаа чугаа кылып, депутаттан айтырыг бижээш, шиитпирлээрин чедип алган.

Шаажан аяк, эзерлер дугайы, бюджетке немелде акша, самолеттарга кывар чүүл, авиабилет өртээн чиигедиви, Москваже дорт рейс дээш, оон амгы көрүп турар айтырыгларының чүүгү чиик эвес. Ынчангаш улус депутады Ч.-Д. Б. Ондарның кылып чорудуп турар ажыл-херектерин сонгукчуларына болгаш «Шын» солунның номчукчуларына каксы-даа бол, дыннадыры чугула деп санадым. Ажык-чар түрбаска, депутат чүүү-даа кылбайн турар дээр хөөннер бары чажыт эвес болгай.

Соян СОНАМ.
Депутаттың дузалакчызы.
Кызыл хоорай.

АРГАЛАР АМ-ДАА БАР

Чылыг бээр курлавырларның өртек-үнезиниң улгалыш турары-биле холбаштыр чүгле оларның хереглекчилери эвес, харын база оны берип турар будүрүлелер база улуг бергелерге таваржып турарын мооң мурнунда чугаалавайн турган деп болур. Чүге дээрге чылыг курлавырларын тып будүрерде база-ла машина-техника херек болгай. А оларның өртектери база-ла улуг деп чүве билдингир.

Ооң чижээн «Каа-Хем» разрезинин Чадаана участогундан көрүп болур. Бо участок сөөлгү үеде, ылангыя рынок харылзаалары хаплаан тудум, улам улуг бергелерге таваржып турар апарган.

Чадаана участогунда чер үттээр өрүмнекчи ставоктун машинизи Владимир Ооржактың чугаалааны болза: «Чугула херек артык кезектериң өртээ дыка улгаткан. Ынчангаш оларны акша-биле садын алыр арга чок болурга, хөмүр-даш-биле орнаштыр алырын дугурушкаш, оон өртээ-биле санажыр аргалыг боол турар. Чижээ, бо чылдың май айның эгезинде станок үрелгеш, ийи мун погон метр чер үттээр даалга күүсеттинмейн барган. Орнажыр садыг кылган соонда ажыл шуудаан. Бисте чартык чылдың даалгазын күүседиптер арга бар — дээш, ол чугаазын уламчылаан. — Бульдозер болза хөмүр-дашты ажык арга-биле казарынга таарымчадыг, эн чугула техника болур. Оон үзүк-соксаал чок ажылдаарындан оттулар үүлдү кайы хиреин казып тыварын хамаржыр. Бульдозер башкарыкчызы Черлик-оол Соянов ол дугайын кымдан-даа артык билир. Ол машинаның кылбас-ла ажылы чок деп болур. Янзы-бүрү чүүк сөөртүр, чер дескилээр, орук-чирик үндүрүп кылыр дээш, оон-даа өске. Ол чок болза хөмүр-даш кастынмас. Чогум-на оон ужурундан оон тура дүшпейн ажылдаарын чедип алыры негеттинер». Ч. Соянович чугаалап, турары-биле алырга, үрелиишкиннер болганда, чугула кезектерни машинистер боттары тыптынып ап турар апарган. Чүге дээрге оларны тускай чагып, чүгле негээш олуруптар болза, дегийт бүтпес, тывылбас-даа апарган.

— Участоктун экскаваторжулары база-ла ындыг бергелерге таваржып турар бис— деп, оларның бирээзиниң дузалакчызы Мерген Иргит чугаалады. — Аап-саап үрелиишкиннер боол турза-даа, эрткен май айда чүгээр ажылдадывыс. Хереглекчилерге он чеди мун тонна оттулар чүүлдү чудүрүп чорудар даалганы ажыр күүсеттивис.

Чартык чыл планы база чедишкиниг күүсеттииер дээрзин ол идегел-биле чугаалаан. Оларның ажылы электри энергиязы-биле доктаамал хандырылгадан улуг хамааржырын хоочун экскаваторжу Александр Монгушевич Доңдук чугаалады. Ол чугула адырны участокта 12 чыл ажыр ажылдап келген Чымба Ооржак удуртун турар.

— Бистиң ажылывыс харысалгалыг, чүге дээрге будүрүлге түнелги оон база хамааржыр болгай — деп, Ч. Ооржак чугаалады. — Чүгле хөмүр-даш казар техника эвес, харын база чер өрүмнээр статоктар, шахтёрлар сууржугажы электри энергиязын хереглээр. Ниитизи-биле менде тос кижи бар. Олар шуптузу мергежилдиг электриктер, боттарының хүлээлгезин эки билир улус. Участоктун электри-биле хандырылгазы-ла эки болур болза, ажыл-херек будер боор чүве.

Участоктун ажылдакчыларының чугаалап турары-биле алырга, оон ажылын чогумчалыг болдурарынга аргалар ам-даа бар боол турар. Колла чүве кижи бүрүзүнүн канналгалыг, тывынгыр чоруундан хамааржырын оларның дуржулгазы көргүзүп турар. Чылыг энергиязының курлавырларының өртээ улгатса-даа, хереглекчилер оон ойталавас дээрзи билдингир. Ынчангаш бо участок республиканың барының талакы районнарынга моон-даа сонгаар ыяап-ла херек.

Будүрүлгенің өзүлүг ээлери — кижилер, күш-ажылчы коллектив, оон үзүк-соксаал чок ажылдап, чонга бараан болурун чедип алыр күш ол-дур. Ону участоктун ажылчыларының хөй кезин эки билип турар. Ынчалза-даа Чадаана хөмүр-даш участогунда ажылга шаптыктыг бергелер база хөй боол турар. Чижээ, күш-ажылчы сагылга-чурум кошкааган. Ажылдан озалдаар чоруктар хөй. Олче удуртур-баштаар даргалар сагыш салбастаан. Чамдык кижилер ажылга будун шак безин озалдап кээри чанчыл апар чыдар. Ол хамаанчок, участоктун ажылчыларын сөөртүп турар Чадаана АТБ-зинин автобузу безин озалдай бээр чоруктар хөй.

Участок хөмүр-даш тывыжының даалгазын моон мурнунда үргүлчү күүседип турган. Бир эвес сагылга-чурумну күштелдирип, кижилерни ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны хандырар болза, моон-даа сонгаар түнелдер чедимчелиг болуру чугаажок.

Сөөлгү үеде ажылдакчыларының акша-шалының банкыда акша чок дээш озалдадыр, үр үеде бербес чоруктар туруп келген. Аар-берге байдалда ажылдап турар шахтёрларга ол улуг бергелерни таварыштырып турар. Кижилерни хөй кезин уруг-дарыглыг, өг-бүлелернин хереглели калбак болгай. Дүнхүн дивейн, ээлчег-биле ажылдап турар кижилерге акша-шалын албаска дыка берге. Мындыг байдалдан үштунарының аргазы-ла боор чүве ыйнаан, ажылчыннарга сөөлгү үеде акша орнунга чек бээр апарган. Ол чек-биле бараанар-даа, аъш-чем-даа садып алыр дээрге таарымча чок боол турар. Магазиннер чугула херек бараанарны ындыг чектерге бербейн турар. Чогум-на оон ужурундан участоктун ажылчыларын районнуң удуртукчуларындан шахтёрларның ажыл төлевирин өй-шаанда бээринче кичээнгей салып, таарыштыр шиитпирлээрин сүмелеп турарлар. Амгы үе дээрге келир кышка оттулар үүлдү белеткээринин эн таарымчалыг үезин болур. Чадаана участогунун үзүк-соксаал чок ажылдаарындан одалга сезонунун үезинде чылыг-биле хандырылга улуг хамааржыр.

Мерген-Херел МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин Чадаана участогунда

Чайлаглаашкын—харыысалгалыг үе

СЕМИС МАЛ ЧУДАВАС

Көдээ черге чурттаан чорааш, мал ажылының кадыгбергезин, малчыннарның карак кызылын мага хандыр көрүп келдим. 1974 чылда «Мурнакчы» совхозка чурттап турдум. Малын чайгы үеде ол чоннуң эки семиртип алырын магадаан мен. Кадарчылар кадар оттуг одар сүрүп, чайын каш-даа көжер. Күзүн тараа шөлүнге база улам семиртип алыр.

А «Кызыл-Даг» совхозтуң малчыннарын көрүп чоруурга, ындыг эвес. Үш-дөрт хире-ле кижи чайын малын эки семиртип алыр-дыр. Оларның хөй кезин чайын одар солувас. Тайгага көжүп чедип алгаш, улуг-ла дизе чээрби хире хонар. Август ортан үезинде корткан чүве дег, шупту көжүп кирип кээрлер. А оон соонда-ла, ам мал-маганынга тараа чидиртпес дээш, оларны-биле сывыртажып тура күүзүр. Оът чок черге ынчаар тырып кээрге, мал кайын семиририр. Шыныда семис мал черле чудавас боор чүве.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

АМ ЧАЙЛАГЛААР

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң малчыннары Эрес-оол Эртинеевич биле Сергей Шиник-Караевич Монгуштар 162 сарлыкты, 400 иртти кыштан хүр-менди ажырган. Кара-Адыр аксында чазаанче көже бергеннер.

Ам сарлыктарын улам ынай, тайга тыртым Көк-Каът деп черге чайлагладыр деп турар. Ол дээрге оът-сигенниг, катчимистиг, суглуг, чечектиг чер-дир. Мал орта барганда дыка семиририр. Ынчангаш оларның кадарган малы кыштан үргүлчү хүр-менди ажыр келген.

Иттерниң дүгү хоалы бээрге, оларны кыргылдага киргеш, база-ла тайгаже сүрүп үне бээр.

Автомашина полаачызы сугну эккел берип турар. Мал эмчилери кээп, боттарының дузазын көргүзүп келген. Бо чылын оларның кыштаанга электри чырыын киирер. Автосадыг база бо-ла келир апарган. Оон кадында акша-шалың база өскен. Амыдыралга ол четкен турарына малчын Э. Э. Монгуш таарыйган сеткилин илереткен.

Сарлык сүдүнүн үскүрү инектиинден ийи катап ажыг. Бир эвес бо малчыннар сарлыктарын саар кылдыр өөреткеш, оортан сут, саржаг будүрерин организаатаар болза, ажыл-агыйы-даа, боттары-даа эвээш эвес орулгалыг болуулар.

Арагачы ДОНГАК.

НАМНЫҢ ЧАА СОЛУНУ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының органы «Улусчу нам» деп солунуң бир дугаар номери алды муң тиражтыг үнген.

Солунуң редактору Мандыынчы Чкаловтуң «Конкурсту чарладывыс» деп материалын солунда парлаан. Ында бижип турары болза: «Бо солунну колдуунда бот-догуннаан Тываның улусчу намының солуну кылдыр тургускан, ол чүгле намның ажыл-чорудулгазын чыртпас. Оон кол сорулгазы — Тыва Республиканың бөгүнгү амыдыралын, хөй национал чонуун ажылнажын кандыг болдур, шак-ла ынчаар шын чырыдары, республикавыстың өзүлүг-ла экономиктиг болгаш политиктиг бот-башкарылгазы дээш кылдынып турар ажылдарны көргүзери болур».

Солун айда ийи катап үнер. Оон адын «Улусчу нам» деп адаан. Бо болза солуннуң доктаамал эды эвес, аңаа таваржыр, чараш атты тып, ногаадыры дээш конкурсту чарлаан. Чараш, ханы уткалыг ат тыпкан тинлекчиин 500 рубль-биле шаннаарын шиитпирлээн.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң даргазының оралакчызы Геннадий Иргиттиң «Намы чок чонну басты бээр» деп эгелиг үүлүн солуннуң ийиги арында берген.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының төөгүзү байлак, назыны узун, ажылхерээ чончу, алдар-ады мөңгеде бедик чоруурунун магадылалы быжыгып турар. Оон бир бадыткалы — бөгүнден бээр доктаамал үнүн эгелээн «Улусчу нам» деп солун. Оон кол сорулгазы — чонну БТУНвуң Программазынга, Саазырыңга үндезилээш, намны долгандыр сырый каттыжары, нам үүрлериниң организасполитиктиг, дайынчы аргашиниээзин бедидери, намның чоокку, төнчү эчис сорулгалары дээш коллективтиг агитатор, суртаалчы, организакчы, демиселчи болуру деп, автор ук үүлүнде демдеглээн.

Республиканың сарыг-шажын нинтилелиниң Кызыл-Мажалыкта салбырының даргазы К. Бойбунуң «Бүзүрээр болганда деткиир апаар», Д. Монгуштуң «Улусчу нам референдум дугайында» болгаш өске-даа материалдарны, фото-чуруктарны чаа үнген солунда парлаан.

Солуннуң редакциязы Кызыл-Мажалыкта суурнуң Октябрьская кудумчузунуң 43 дугаар бажынында турар. Чагааларны бо адресче бижиир.

Бистиң корр.

КЫМ БУРУУ ЛУГУЛ? ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

90 чылдың август айда Москва чорумда, «Россия» гостиницаның баарында майгын хоорайжыгаш турупкан, оон чурттакчылары чүзүн-бүрүн уткалыг лозунплакаттар бижип алган турар чораан. Ол-ла чылзын орай хүзүн — ноябрь төнчүледир аңаа чеде бээримге, биеэги-ле майгыннар база ол-ла чериндe турбушаан болган. Барык чыл чыгам ол майгын-хоорай «Россия» чанынга турган. Ынча үе иштинде ол та чеже даштыкыларны караанга «совет демократияның чогаадыы» кылдыр көзүлген.

Ам бо бистиң Кызыл хоорайда Дээди Совет бажыныың даштында турупкан ийи майгын болгаш бир вогаан өг Москваның төвүнде турган ол майгын-хоорайның биче хоолгазы кылдыр кижээ сагындырар-дыр.

Бир эвес ол акцияның эгелекчилериниң салган негелдезин өзугаар чурттаар орансавам багай азы чок, эрги, тар, хиреліг дээр болза, Кызылдың, харын-даа республиканың чурттакчыларының чартык кезин майгыннарын сөөртүп алгаш, найысылаа төвүнге сектүп кээп олуруптар турган боор. Ынчалза-даа хоорайның төп шөлүнге кижи бүрүзү ынчаар олуруп ыыдавас. Кижилер аңгы-аңгы болгай: бир кижиниң арын-нүүрү ынатпас, өскезиниң мөзүг-шыдалы чок, үшкүзүшүн — аажы-чаны хөлымак үүлдерге туралыг эвес...

ДС-тин бажынының чанында майгынга кээп олурупкан аныяк өг-бүле ыяк-ла шүүдүнга киргеш, коргар-сестир, ыядыр-бертскиер кызыгаарындан эрткен хире. Оон аңгыда, оларны күткээн кижилер база дидимнендирикеш чадап-чок. Канчаарга-даа кара турааында квартира өжелеп киреп хоойлуга үзүр үүл болгай. Ам канчаар: дүмүүкка тулганда кым-даа болза, чудуваазынга кире бээр мүйнаан.

Ол аныяк өг-бүле майгынбиле аңаа кээп хонуп алыр орта, Кызыл хоорайның эргечагыргалары, харын-даа Дээди Совет база чазак черлери дүвүрел үнген болбайн даан. Дүмүүнүнүн аазанга ыыдыг чүрүм чок байдал кестүп кээпте, коммунистиг системага ажылдап чораанларының мөзмедереліне ол үзелгеш эвес чүүлдү дүрген-ле карактан чайладырының чүткүлү төрүттүнер деп чүве билдингир. Ынчангаш ол-бо хуралдагылааннар-даа.

Ийги хүнде-ле таваржып болур вариант тыптып келген: майгын эезери Светлана Оюнга болгаш Леонид Чүгааага интерн эмчилериниң общежитиезинден баштайгы дээредe бир өрээлди, оон соонда кадык камгалал министри турган М. Б. Чүглуриуң өг-бүлезиниң чурттан турары үш өрээлди бээр дишкеннер. (М. Б. Чүглур сайыт ажылындан кадымын байдалы-биле халашкан, ам чаа квартира болу бээрин маңаан турар). Ол шиитпирин эргe-чагырга төлээлери майгын эезериниге дыннадырга, олары чөпшээрешпейн барганнар: общежитие эвес, ангы квартира берінер деп негээннер. «Чүге мнаайн бардынар?» деп, С. Оюндан ол дораан сонуургаан мен. «Черле общежитие кирбес бис. Общежитиеге чурттааш, эмин эрттар түрээн бис, бичин үругларга аъш-чем безин хайындырып бээр арга чок, доңуп-дожан пат болган бис. Чайгыс өрээл общежитиеге бергеш, оон дөмей-ле мегелеп кавлтаолар-дыр ийин» деп, ол харылады.

Бо-дур. Кижилериин эргечагыргаларга ол хире хөнүү калган, ол хире бүзүрели өскен. Ам-ам оларның хоорай ортузунга майгын, өг тип ап турарында республиканың-даа, хоорайның-даа эргечагыргаларының бүрүзүү дорт-ла бар. Эзлээн бажыңдан милиция күжү-биле үндүрткен өг-бүлени мурнунга тудун алгаш, политиктиг кезек күш-тер ол фактыны са-ла ажыглап турарының анны ында бижиттиниген лозуннарның утказындан, микрофон туткан кижилериниң сес-домаанын байдалындан илдеп. Безин чадаарда шөлге микрофон дерилгезин ол өг-бүле боттары канчан ыыдыг белен тургузаш шаан алыр деп, ону кайыын алырыл? Өгүү кым эккел тип кааныл?

Бо барымдаалар бар-чоктадаа, «Хостуг Тыва» деп шимчээшкинин төлээлери ында кескүлеңнеп, хурал кылыр дээрге ультиматум чарлап турарын бодаарга, оларның бижээн сценарийи-биле болуп турар көргүзүг дээрзи ыыдыгла чажыт эвес. Эрткен неделяның четвергте, 14 шакта Улусчу чогаадылга бажыңынга бажың чоктар нинтилелиниң төлээлери-биле хурал болур дээн. Чеде бээримге, катканы хурал болур боор — «Хостуг Тываның» төлээлери Вячеслав Салчактың, Андрей Ашак-оолдуң негелдезин күүсетпеске, олар: «ыыдыг болза, бистиң маңаа олурган хереэвис чок» дээш, заллан кылаштан үне бергеннер. А бажың чоктар нинтилели чокта хурал кылырга-даа, кижи бодуу бодунга чугаалаңганы-биле демей ышкажыл. Чазак төлээлери болгаш хурал соонуургаан кижилер хей чевге үезин эрттиргеш, куруг тарай бергеннер.

Чүге хурал болбааны ол? В. С. Салчак моон мурнунда «Деткимче — Содействие» солуннуң редактору болуп турган. Чыл чедир безин аңаа ажылдаваанда, ук солуннуң тургузукчулары В. Салчакты халап каапкан. Чүү дээш? Бо талазы-биле таймылбырлар ангы-аңгы. Тала бүрүзү болуннуу ышы дээш чыдыпкан. Амгы үеде «Деткимче—Содействие» редакторунун албан-хүлээлгезин Г. Д. Мурыгина күүседип турар. Улусчу ногаадылга бажыңынга немги болур дээн хуралга Г. Мурыгинаның олурушпазын А. Ашак-оол негээн. Хурал эрттирер дээн даргa — Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап ол негелдеп арай эпчок деп көрүп, журналист кижини чорзун дээрге Парлалга дугайында хоойлуга таарышпас боор деп дадагалзаарга, В. Салчак туруп келгеш, «Мурыгина бо үүлдү дөмей-ле шын эвес чыдар» деп каразаан. Чугаалажыышкын кандыг-бир түнелге

Бир удурланыышкын акциязынга хамаарыштыр бодалдар

кээп четтикпейн чыдырда, В. Салчак бодунуң талалакчылары-биле кады эзлдан үнгеш чорупкан, арткан улус аланзый берген азмайланып чыдып калган.

Аңаа улустуң репликаларын дыннаарга, «Хостуг Тываның» азы бажың чоктар нинтилелиниң (оларның бирээзи бо, өскези ол деп ылгаары берге, чижээ, А. Ашак-оол үш талдан чоруп турар — «Хостуг Тывадан», бажың чоктар нинтилелиндеп, чазак чериндеп) ол кылган үүлүн бурyy шаан турарлар. Кандыг-даа чугаа-домак чокка, бир журналист кижиге хорадааш, политиктиг шимчээшкинин кежигүнери шупту үне маңнажырга, чыылган улустун хөй кезиинге элдепсинчиг болбас аргажок. Бир эвес Г. Мурыгина болган чугаавы ыыш эвес чырыдып каар болза, оонбиле судтажыл болур эрге В. Салчакта бар. Хөй улус мурнунга ол ийи кижиниң көрүшпес чоруун бараалгадып, могаттынчыл турары чараш эвес болгаш өске кижилерни хүндүлеевен-дир.

«Чоп олурар чүвел, ооллар, дүрген үнер-дир!» — деп, дыннаг-үн үнерге, баштарында сарыг пес дилиндээ баглап алган ооллар одарының аайы-биле база үнүүтүлер. Болум сагыжымда ол оолларны көөредим-даа. Үнер-үнезин ооллар-ла, чүү канчаарыл?

ының туруп берген.

Хамык-ла чүвени (хомудаан өскилди, хорадаан өкпени, хууда эрге-ажык тывыксаан чүткүлду, политиктиг аренаже үнер күзелди) холуп-бүлүп алгаш, кандыг-бир тодарган түнел чедип алыры берге, С. Оюнга чурттаар чер талазы-биле санал кинрерге, хүлээп албаан-дыр. Ам канчаарыл ынчаш? Хоорайда бажың-балгады багай азы чок кижи чежел? Ийи-үш кезек черде 6-7 мун чыгам узун оочурну канчаарыл? Бажыңнар туттунуп турар болза чүү дээр боор, ам тудуг колдуу туруп алганын билир бис. Кол чылдагаан — хамык чүве өртээ өскен, аңаа күш четпестээн болгай бис. Хүн келген тудум амыдыраары нарыыдап олурар, оон-биле чергелештир берге үүлеге кижилериин удурланыышкыны кыптыгып турар. Маңаа кым буруулугул? Чүнү канчаарыл?

Үе-дүптен бээр кайы-даа чоннуң салыр бо ынак айтырыгларынга харыыны канчан тыварыл? «Кым буруулугул» деп айтырыга харыы бээр дизе, биске чүс, мүн-даа чыл хевеглеттинер. Ынча үе бисте чок. Оон орнунга тываларның үлегер домаан өзугаар «бурyyлугну бурган өршээр» дээш, «чүнү канчаарыл» деп айтырыга харылаарын орадлашканы дээре эвес бе? Шынаала, чүнү канчаарыл?

Бо айтырыгны харылаарыбиле бистер эрге-чагыргаларны сонгуп алган бис. Оларның бажы эки ажылдаар болза, улус ынчаар түрел турар бе? Тывага таваржыр-таарышпас хоойлу-дурумнерни далаш-биле хүлээп алырга, эки түнелдерге эккелбее дээрзи илдедир. Бажың-балгат рыногун киирер, чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында хоойлута тус черниң чурттакчылары удурланып турар. Ынчап турарында ужур-ла бар. Бо хоойлу Тывага ыыдыг дораан херек турган деп бе ынчаш? Кижилер аразында үскүлежиишкин, артыктажыышкын үндүрүп болур хоойлуну баштай өөренип көөр турган, бүгү улустун киржилгези-биле. Россия канчаар-ла болдур, бис ону хоолгалап-ла турган хереэвис чүү боор.

Кызыл хоорхүүскомуунун бажың хуваар комиссиязынга, оон ажылдакчыларынга хамаарыштыр хомудалдар чеже үнүп келбеди дээр. Ынчалзадаа ону өй-шаанда херекке албайн турганының түнелги ам чаза теп үнүп келген бодур. ДС-тин бажыңының чанынга (хоорай чагырга) база ол-ла бажында деп чүвени билир бис) будун майгынхоорайжыгаш-даа турупкан чүве болза, ам кайгавас чыгыы-ла болур-дур бис. Чүге дээрге эрге-чагырга ларының үр чылдарда, ажыы-биле чугаалаар апаар, багай ажылдан келгениин уржуу кижилерни шыңгыы хемчеглер алырынче чыгап келгени бо-ла-дыр.

Эжелээн квартиразындан үндүрткен өг-бүлеге тускай квартираны берiптерге, дараазында ол майгынны ээлээр күзелдиг кымның ээлчээл че? Ол кижи база аңгы тускай квартира негезин. Ынчаар төнчү чокка күш методу дегээш туруптар болза, чүү болуп болурул? Политика деп чүведе компромисс деп метод база бар. Чүге черле бо таарымчалыг, культурлуг арганы ажыглаарындан коргар улус бис ыыпаан? Азы кым кымгадаа дүжүп бериксевес, өжеш сеткил өрү чүткээш, чер алыспас чүвези ирги бе? Кым билир ону.

Улустуң бир эскерип турар үүлү — чаа политиктиг күштериң талазындан боттарының негелделерин албадаар байдал бары (эрги тоталитарлыг системаның арттырып берген үре-садызы ол ыйнаан). «Кым бистиң-биле эвес болдур, ол биске удур» деп өлүм чок принципти бурганнавазын кижи кайгаар. Бир эвес бо өзугаар кайы-бир партияга азы шимчээшкинге таарышпаан сеткилин илередиптер болза, ол кижи оларның барык-ла дайзыны апаар чыгыы. Ынчангаш чамдыктар оон бужурганыр хевирлиг, демги партияның аайын эдертип турар. Партиялар чаартынып, өскерлип-даа турар, а методтар эрги-ле хевээр. «Политика дээрге эн-не хирлиг чүве-дир» деп агартынган уткалыг бо домак дедир уткаынче кирип келбээн шаанда, шынаа-ла, политикадан эки чүве маңаары берге.

Чаа партиялар боттары ыыдаар-ла болза, өзүп, мандыпла турзун, ынчалза-даа оларның кайызының-даа чоннуң адындан төөгүлүг шилиишкин (каттыжары азы үнери дээн ышкаш) шиитпирлээринге албадал кылыры шын эвес. Тываның оон-моон үнериниң дугайында кыйгылар майгынар чаныда аажок дыннаалыр турар. Ону деткип турарлар эвээш эвес.

Шак мындыг бодалдың тыптып келгениин чылдаа база билдингир: белен эвес амыдырал, социал чөпүг чоруктун сагыттынмайн келгени. Тоталитарлыг-даа, демократтыг-даа эрге-чагырга үезинде бөдүүн кижилериин салым-чолу ыыдынга чыдып каар. Өртек-үне төнчү чок өзүп-ле турар, а чоннуң амыдыралы күдулап бадыпла орар. Даргалар боттарын сандайынга туттунуп артарын бодап, өйүн таарыштырып олурар, а чалгаравас кижи бүрүзү-ле политикаже шаан киргеш, бөдүүн чоннуң бажынга бүдулгаазынар тывылдырар. Чеже-даа эрге-чагырганың, чеже-даа партияның чүткүүшкүнериниң, орадлажыышкынарының түнелинде бөдүүн чон когарап чыдып каар.

Тыва кандыг-даа байдалга келир апаар чүве болза, кол чүве — экономиканы бут кырынга тургузары. Быжыг экономика чокта ынчаар-мынчаар деп халыда аарак аас эдери — ханы бодаттынмаан даалаш чорук-тур. Кижилерге эки ажылдап, чурттаарының таарымчалыг байдалдарын тургузар херек. Амыдыралы-высты эки организастап чадап кааш, алгыжып-кыржывыска-даа, үе халас эртерден башка, оон эки чүү үнер деп.

Надежда ЭРГЕП.

P. S. Бо материал өрүлгеже кире берген соонда, Дээди Советтиң Президиумунун К. А. Бичелдейге даргалаткан хуралы болуп эрткен. Аңаа «Хостуг Тыва» шимчээшкинин төлээлерин чалаарга, келбээн. Ынчалза-даа хуралче чалаткан кижилер болуп турар акцияга хамаарыштыр боттарының бодалдарын болгаш туружун илереткен. Ажык-чарны боттандырар төлээде, ук хуралдан отчётту солуннуң дараазында номеринге парлаар бис.

**Амгы үеде С. Оюнуң болгаш Л. Чүгааның өг-бүлезинге 2 өрээл аңгы тускай квартираны үндүрүп берген. Ынчалза-даа шөлде паарап турбушаан хевээр, а «Хостуг Тываның» кежигүнери негелделерин салбышаан хевээр болуп турар. Шөлге акция чарлаш, хөлээзин кедүсүптерге, кижи бүрүзүнге белен квартира берип турар чүве болза, магалыг-ла апарган үе-ле-

КАРА ПАШ

(Чеченчиткен чугаа)

Бо таварылга Тываның база бир чараш булуну болур ак хөректиг бедик тайгаларлыг, каът-каът сайгырак ышкаш, сарыг-сарыг дагларлыг, элезиниг бүүрелчиниерден бүткен делгем ховуларлыг Эрзин уунга болган дээр. Ол дугайын мөлдай, тывалай аарак чассыды чугаалаар, чаагында сыртылаштыг, чараш херээжен кижи хөөреп орган чүве. Силерниң тывынгыр мерген угаанныларны, баштак сеткилиниерни, чөп-чижектиг хөөү сыныларны, бурган - башкы чаяан, аяныг овур-хевириннерни олурган черицерге олла хевээр хүндүлеп артып калдым. Кады каттыржып органывыс тыва улустун алдарлыг ийи агайларын хереченлер кылып алгаш, дыннаан үвемни колдуунда өскертпейн, ол-ла хевээр төөгүп бээрге чөпшээреп көрүнер.

Бир-ле катап ол черниң буян-кежиктиг, назы-хары дөгүй берген хүндүлүг ачызы, шай, таакпы садып алыр дээш садыг-делгүүр кезип хүнзээш, арыг агаар тынар бодап, кудумчуга үнүп келген. Бир көрүптер дээрге, Кызыл талазындан кылагар «чиик-кара» чыдыныадып келгеш, довураан бүрт кылдыр тура дүжерге, ашактың думчуунга ажыг ыш хуюксуш дээн. Ол азырып-бышкырып: «Ом-ма-ни-бадмихом» деп четтикпейн турда, машинадан күү шырайлыг, бажы көк, назыны дөгүй берген хирезинде, адааның чиги хөлчок дарга, чырыш дээш хая көрүнүп чоруй барган. Оон соондан бажы биле мойну дүлгүйту тутчу берген, мешпек «молдурга» дарга майтаныып-шортаныып чоруй, байыр чедирип дүжүп келген.

Демги ончы дээргилер-биле мендилежир дээш, адыжын саазынга чода туткаш, дап бээрге, сураг, хыйыр-кылчаш кылынган. Ашак эгенгештин аная чыткан борбак дашты барып тепкеш, будунун улугэргээн булчудуп алган. Арат чонуун онза хүндүлүг даргалары, хая кырында чүмалар дег, хере тел алгылаан, хемни, суурну, тайгаларны, кедээзинде көк дээрни шинчилей көөгүлээш: «Ажырбас-тыр оо!» дишкеннер. «Ажырбас дээрге, эки дээп-дир. Эки дээрге, төгүнүн дээп-дир» дижип, аная турган кожуун даргалары түннел үндүрүп, адыш часкаар чыгыы, сөс бүрүзүн айтыышкын кылдыр саазын кырынга «дөнгүр-оолдап» алганнар.

Эренгей чүвени тодаргай, өгелделиг хөөнче шилчидер сорулга-биле үлүг дарга серт кынгаш, кедээзинде дагда өлчей удазыны хевирлиг тырыкыланып турар бедик суурганы баштай мактап тура, оон бактап, кадыкшылга хоралыг дээрзин угаазылап көргеш, келир беш чылда моны дүжүрер чүве-дир деп чарлык болган.

Тус черниң ээр кара даргазы ол айтыышкынны үрекке чоок, чүүлдүгзүнүп хүлээп алгаш:

— Бо аалчыларывыска чүзүн-базын аъш-чем херек. Мээн машинамга олурупкаш, өрү «Сылдыста» картошкадан барып казып эккел, шүве — деп, анчының күлазанга сымыранган.

Ол ам машина соонда тырлы берген. «бир дугаарының» чолаачызынче каш-даа чылыгчымчак көргүлээн. Оозу дээрге «хаандан хаалгачы кончуг» дээнзиг, орукту улуг-ла херекке албайн, дээр актап куштадып орган. Ашак кузар часкаш, «Доктаадыптынарам» дээн — харылаваан. «Күжүр оглукум» дээрге, ойташ кынган. Ашак бичии хей үнүп турар тигге думчуун үстүрүп алгаш, кара угаан-биле хүл бузурадып; «Картошка деп чүзүл? Оът-сиген безин чедишпээнде, ол канчап дөстели бээр болду. Элдепейлиин, але? Чо-ок, бистин даргаларывыс ону кайын чазар. Картошка хамаанчок — кажан, канчаар сиген кезерин айтып бээр улус чорбажыкпе. Эвир чылын кедээр Шиви-Кудуруунга дырбыл маргаа кезер дээш, шалгы шалын орган. салазам кыйзын алдым чоп. Ам ону сактып канчаар боор, мээн-не бурум ыйнаан... Даргаларым мени манап олрар боор. Шак бо аалдар-оларнын аъш-чемин таптыг таарыштырып билир чүве ирги бе? Бергедей берзе, мээн аалымда эвир чылын аскактап кыштаан шокар өектиг шилегени боор бергей-ле мен. Ядараан, мээн хыйланчак агаам ону чагдатпаза хөөнү. Мындаа бир дыңнаарымга, «Улуг даргалар хой эъди хамаанчок, балык эъди чооглавас, оон чүгле үүргенезин серээ-биле илдиртип, аас дээр чүве дээнигей» деп органыгай. Адырам, ижер чүве кандыгыл? Бистин бо кезек аалдар «тарак-турак» дижип алган, бүстүг сава бүрт кылбас чон болгай. Оода чадаарда, Тес улузунун шуурууңга сакпын хойладып каар чүвезин безин өөренип албас, чөгенчиин көөем. Өске кожуннарның кадарчылары хойтпаан тип ижип алгаш, эртен кезек саадапкаш, хеп-хенертен тура халааш, мал-маганын кадарын чоруй баар. Кежээзинде көөрге, шөлээзирел, кадайларының баштарын сүйбап олургулаар дээр-дир. Ында багай үү боор, ында-хаая бо-даа кижи сүйбаксай-ла бээр чүведир. Кара паштан эрткеш, «Кара аяк харыылыг» деп чүве база тып алганнар-дыр. Мындаа бир куда дүшкен аалга. «Хемчик чүрттүг мен» — деп, бир эр хертеленнип-ойтанайнып түрбажык бе. Эжениие бо, ижер-даа ышкаш, арага-дарыже сагыш чованып канчаарым ол? Мен чокка-ла олар ону боттары билир. Таарыштыр шилип каан суксуну ында-ла ыйнаан... Шынап, мээн кара пажым кайда чоор?! Ээх, баштын чөгенчиин-даа. Нарын баар орук хажыызында шиви дазылының адаанда чажырып кагдым чоп, донгайты салбаан-на ышкаш-тыр мен»... деп боданып чоруур аразында «УАЗик» чедер черинге кээп шүүш дээн.

Идегелдиг шапкынчывыс, дискек караа четпес ак херимни артай баскаш, мангырзын дег шылба ногаан хылбыыштарны дөрт боодал чедир тура соп алгаш, өөрүшкү-маниайлыг кожуун төвүнүн столовоязынга улдап келген.

— Эът-чем колдуунда болу берди. Сени манап турдувус. Картошкан эккелдин ыйнаан, але? — деп, «бир дугаар» диштерин агартыр хүлүмзүрүп айтырган.

— Ийе, белен дарга, бо-ладыр! — дээш, күжүр ончы ийи ыспак чингир ногаан бүрүлерни сунуп чыда, артында дискек кырынга олура дүшкен.

Ээр кара дарга карактарын чидидип алгаш, ашакты өрүмневишаан, эзер тепкилеп, кончуу сүргей апарган.

— Сенээ мен картошканың сывын эвес, оон дөзүнде чемзиг дүжүдүн казып эккел дидим чоп. Угаанын чангаш, соора кырый бергенин ол бе, Эйчек-Кулак!..

— Та, дарга кым билирил ону. Борбак-сарбак деп турбайн, моны хээп алза, кандыг боор — деп, думчуунга түлганда бызаа сүтжу дээн ышкаш, анчын алдырбайн турган.

Ону дыңнаваш, даргалар чир-шоп дүшкен. Ында бирээзи олурган:

— Дүү ол шил саваларга суп каанар. Каш хонарга, оларның аразындан борбак кызыл чүве үнүп кээр. Совуп чиир, өзулуг амданныг чемин ол боор — дээш, диван кырынга чуглуп чыткан.

Аалчылар аъш-чемни чооглап, дыштанып алганда, ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Райкомнун бир дугаар секретары сандайында чымчап калган, кезек боданып ора, мындыг сүме катган:

— Хола каъжтыг, хоочун коъктуг, бо ашак дээрге, чок дээн ончы. Шыгаагаш, ада бергенде, араалыг боозунуң уну шыйтыгайнып турар. Агаарлавышаан, аныаш келзе кантыг боор, даргаларым.

— Шынап-ла, кескүленчеп, мадаа чүнү канчап турар бис. Чөп санал-дыр.

Эзеңгилерни дыңзыдып алган даргалар, буу-хаа дегернипкеш (улус сезик албазыбиле), совхоз директорунун адаа ирип калган, чамашкылыг сарыг-шокар «УАЗигинде» олурупкаш, соганайнчып, Нарын, Качык кайы сен дээш халдып ораннар.

Владимир КАРА-САЛ.

(Уланчылыг).

БАЯН-ТАЛАМ

Ораан чүртта чурумалдыг булуннар хей,
Оларны мен эргип, кезип каазын көрдүм.
Ынчалза-даа хиним тудуш, хайыралыг,
Ынак аваам куспаа ышкаш Баян-Талам—
Өскертинмес, солуттунмас,
Өгбелерим чүрту-дур сен, Баян-Талам.
Ээжээмни чиниеп келир элезиниг,
Эштип өскен эзремнерим ол-ла хевээр,
Аъттыг-чадаг өөрүм-биле чаржып ойнаар,
Аңдаштанып чассын чораан шыктарым бо!
Чашкы шаамның алдын хүнү,
Чарлып болбас, сорунзалыг Баян-Талам.
Арбай-тараа хову-шөлдүн өөү болган,
Арбыы малдыг, аржаан суглуг, аныыг-меннинг,
Ажы-төлүн ажыл-ишчи, сөзү чымчак,
Ачы-буян, кежиин улуг черим-дир сен.
Аас-кежиим узуп төтпес,
Аа суттуг аваам ышкаш, Баян-Талам.
Хемчик биле Чадаананың унун каастаан,
Хөөлер-даа дег, угулзалай чаптыг берген,
Аткан данда аккыр чараш бажынарын
Адышта дег илчирбелей көстүп чыдар.
Эртенги хүн хереллери
Эргеледип ойнап келир—Баян-Талам.

Владимир СААРЫМБУУ.

КАНЧАП ЧОРААН УЛУС БООР БИС?

Дөртен, бежен чылдар эртти.
Төөгүвүс балаттынмас.
Тес-Хемниң ховулары
Дендин-ле бай турган ийин.
Агар даанын делгемнери,
Алдыы, Үстүү Шыналарын
Кодан-кодан хойлар ышкаш,
Хоор-сарыг чөөреннер долуп
турду.
Төрээн черниң шак ол байлаан
Төтчеглекчи кырып каапкан.
Элеш кыныыр чүве-даа чок,
Ээн шөл о артып калган.
Төтчеглекчи дээрбечилер
Төрээн черим хыдып турда,
Эрге туткан эштер безин
Эмин эрттир турдулар чоп.
Кажан шагда төнмейн чораан
Хайыраан-на байлаавысты
Камгалап аар харыывыс чок,
Канчап чораан улус боор бис.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ХӨӨМЕЙИМ

Дүдүскектиг даглар ымның бодамчалыы,
Чугаакыр хем, хөглүг арга аян ыры,
Түмен чонум топтуг чаны, омак соруу
Шуптузу-ла сенде сиген, хөөмейим.
Чүгле чаңгыс чаяаннылар сени ыдар,
Чүс-даа катан дыңнаазымза эриктпес мен.
Сеткил-хөөнге өпей ыр дег таалаиг,
Сергек үлүг дыңгылдайым, хөөмейим,
Өртемчейде хөөмей ырлыг чоннар бар бол,
Өскелерден Тыва черле онзагай сен.
Төрээн чонун чоргааралын хайныктырып,
Төнчү чокка куттулуп чор, хөөмейим.

Чап ЧҮЛДҮМ.

«ҮДЭЭШКИН»

«Горбачев АКШ-че
Кажан ийик, көжер»—дээн-дир.
«Канчангаш»—деп айтырыыза,
Харыызынга сөзүм чаңгыс.
Чүртту баштап билбес-тир деп,
Чугаа-соттан дүшпестээнин,
Аныяктар солунунга
Авторлар шагда бижээн...
Аазаан сөзү, албан-херээ
Ара дүжүп, сандарады...
Амыдырал «кашпалынче»
Албадааны чазыг болду.
Чыруктылыг ССРЭ-ни
Чылбыга дег сыырыпты...
Чуттуг херээн миннир түржүк,
Чүртүн солуп, дезери ол-дур!
Чонну сорган хостуг өртек,
Чораан уунче ажыт кирзин,
Рынокту, кризисти
Ынаар сөөртүп алгаш барзын!

Аракчаа ОНДАР.

ЧАҢНЫК ОДУ КЫЗАҢНААНЗЫГ...

Өске кижи кадайынга ынакшааштын,
Өскүс-чавыс сени каапкар күзелим чок.
Өртемчейнин боду ышкаш кара чаңгыс
Өртээ турбас ынакшылым үлевес мен.
Оон-биле эргим сарыым тудушталган,
Орук-чиркин чыруктызы болу берген.
Чырык хүндүс хову черге ийи кижээ
Шыны-биле чаныык дүжүп база болур.
Мыя мону бодай каапкаш, сөөгүм сирлээр,
Мырынай-ла күжүр чүрээм ажыш ыныыр...
Чаражыны куду көрбейн чору дээнзиг,
Чаңгыс менче чаныык оду кызаңнаанзыг...

Монгуш ДОРЖУ.

ҮШ ЧИҢГИНЕНИҢ СЕКРЕТАРЫНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

(Уланчызы. Эгези № № 77, 79, 81 «Шында»).

IV

Мен болаарымга, Брежнев биле Косыгинниң аразында шала эпчок үүлдерни Николай Александрович Тихонов тывылдырып турган хире чүве ийин. Ол Косыгинниң оралакчызы турган, оон орнунга дыка-ла олуруксаан, ону чедип аар сорулга-биле Брежневче аажок чызаалап турган, чүге дээрге аныяк турган, ол Днепропетровщинага оон-биле кады ажылдап чораан кижи-дир. Леонид Ильичиниң кадайы Виктория Петровнага үргүлүү белектер бээр. Черле ынчап бирги удуртукчуларга чашпаалаашкын дугайында сөөлүрели базаа бижинг мен. Чүге дээрге бо үеде база-ла ындыг чүве бар.

Брежнев үезинин эң дээди чадазы 1975 чылы деп санаар мен. Тиилелгенни 30 чылын демдеглээн. ССРЭ Хельсинки хуралынга киришкен. Чүрт иштиниң байдалы эки, тайбың чаагай үе турган, улус аъш-чемниг, тозуг-логаа. Бир эвес ол үеде Брежнев пенсиялай берген болза, чоп ону эки сактып чоруур ийик.

Амгы үеде сөс-биле кылып турар чүүлдерни херек кылында боттандывары берге турган болгаш, оларны соңгаавладып-ла турган. Оон соонда хамык халаптыг болдуушкуннар эгелээн болгай. Чаңгыс беш чыл дургузунда өзек политиктер — Суслов, Брежнев, Андропов, Черненко, Подгорный, Пельше, Устинов, Киселев, Рашидов оларны мөчүгүлээнин база ожаан көөр апаар. Оларны ам чүү-даа деп турар болзувусса, дээли эрге-чагырганың составындан барык-ла хары угда ол хире хөй кижинин «үнүп чорааны» политиктиг кризисти тывылдырган деп болур.

Ол-ла ондактыг беш чылда Андрей Павлович Кириленкону ажылынан чайлаткан. Кириленко биле Брежнев ажыт улус, кайызы-даа 1906 чылда төөрүүгүнген. 1962 чылда ол ТК-ның Президиум (Политбюро) кежигүнү. 1966 чылда, ТК секретары болган. Оон харыылап турганы камгалал үлетпүрүнге, экономикага салыышкынының дугайын чугаалавас мен, чүгле билир кижилер ону кезек үеде шыырак ажылдап турган дээрзин дыңнаанымны демдеглээн. Бир эвес ол чогуур үезинде пенсияже үне берген, аныяк кижээ орнун чайлап берген болза эки турган боор. А Брежнев база Политбюронун өске-даа кежигүннери кырган эжинге чаа политикке чайлап бер деп сөглептер хире дидим эвес болганнар.

Чеден биле сезен чыллар аразында Кириленконун кадыы дыка баксырай берген. Мээ дамырларының склерозу хоочурап бар чытканындан ол хөлчок үттүүчал апарган, чамдыкта кым-биле чугаалажып орарын безин салчаптар турган, чугаазы кандай, орта билдинмес болу берген. А ол Политбюродан чоруксаваан. Бир катап оон айтырыын пленумга чугаалажыр кылдыр кирер деп турган, ынчалзадаа Кириленко шөлээдеп үнүп келгеш, Брежневче долгаш (мен ол чугааны бодум дыңнаан мен), мынча дээн: «Леонид Ильич, шөлээм үезинде эки дыштанып алдым, кадыым эжижиди, бир эвес силер хууда удурланмас болзуварза, улаштыр ажылдаарыңга белен мен».

Ону дыңнаап, Брежневтин каваа улгады берген, бажын чайгылады, оон кезек боданган, улуг тынып чугаалады: ынды-дыр. Андрей, уламчылап ажылла че. А ол ажылдап ажык-дүжүк чок турган. Бодунун-на дүүлакчылары чүве чугаалаарга, чамдыкта ужур-утказын билбейн баар, эдээн хаалып тайылбырлаар дээрге хорадаар, ужу билдинмес чүвелер чугаалаар турду.

Ынчалзажок Кириленкону чайладып ажыл будуу чоруп турган. Бо талазы-биле бир кажар болгаш угаанныг базым кылдынган: СЭКП-ниң XXVI съездизинге ТК кежигүнериниң кандидаттарынга кирер деп турар кижилериниң дамзызын номчуурун аная дааскан. Андрей Павлович ол дамзыны кончуг багай номчаап барган, шок дүжүп будалып, чамдык аттарны салчаштырып каапкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, делегаттар оон байдалы кандыгыл дээрзин херек кырында көргеннер. Кириленконун соонда делегаттарга М. С. Горбачевту «көргүскен», ол ревизия комиссиязының составының талазы-биле саналды номчаан. Бүгүдеге ол таарышкан: аныяк, шевергин, чугаакыр.

1962 чылдың сентябрь эзезинде Кириленкону пенсиялаадыр дугайында шиитпирин Политбюро мүн-не хүлээп алган. Ынчалзажок ол дугайын, чүге-ле чүве ийик, партияга болгаш иитилелге дыңнатпайн барган. Улустуң билбези кандыг-бир кижи-даа ышкаш кылдыр ынчаар-ла шиитпирлей тыртып каан, Андрей Павлович боду база-ла ажылынга чогуур үезинде чедип келир төрүн, чогум аная кым-даа кандыг-даа даалга бербейн-даа турган болза.

Чоорту байдал ончы кончуг апарган. Сентябрь төнчүзүнде Брежнев Бакуга чораан, ажок байырымныг болгаш аян-чорук ол. Хоорайның шөлдеринде Политбюро кежигүнериниң чуруктарын аскылап каан турган, а оланың аразында улустуң эки билири Кириленконун чүруу чок болган Янзы-бүрү «дидир-дидиилер» көвүдеп келген. Октябрь байырлалы келген, база-ла оон чуруу көзүлбээн. Ол-бо дээн чугаалар улам-на хөрлээлээн, бисте, аанакайын, дээди удуртукчуларга хамаарыштыр черле ыңдыг болуру ышкаш, мынчыг, чүдек хевирлиг апарган. Чижээ, Кириленко партияга болгаш күрүнеге удур улуг аллагдалдар кылган, уруу чижек садыг кылып турар, а оглу даштыкыже дезе берген деп хоп чугаа калбарган. Кым-даа ол бүтүүн шын эвес диваа, кижиниң төлеп-мөзүзүн камгалаар бодлаан. Шупту-ла Брежневтин мөчээни-биле холбаштыр болуушкунарже шымныккан.

Чүзүн-базын хоп-нүүл Андрей Павловичиге база оон өг-бүлезинге кайы хире берге болганын даап бодап каары нарын эвес. А чогум Кириленко дээрге кончуг кижизиг, эптиг-эвилей, кандыг-даа албан-дужаалы хамаан чокка кижилерге кичээнгейлиг, ажыл-херээнге ханы бердинген кижи чораан. Оон ол эки талаларын билир партия болгаш ажылагай ажылдакчылары чүрттүн база бир улуг ажылдакчызын пенсияже шилчидерде ыңдыг чигаанчыг, өөдөжок кылдыр ажылаанына таарымаанар.

О. ЗАХАРОВ.

(«Гласность» сеткүүлдүн кезек үеде үнмейн турганындан бо очулга элээн үзүктелиишкининг үүнүп турар. Уланчылыг).

Ийи эр баш эмнээр дээрге, акшазы чок болган. Бирээзи өскезинге суме катган:

— Ындыг эвес-тир, эш. Орукка турып алгаш «канчилер» өттүнээл, эндере торгаал кылгаш, акша чыып аар-дыр.

Кызыл пөстер баглап алгаш турупканнар. Бир машинаны доктааткаш:

— Орук дуруму үреднер. Штраф төленер — деп-тирлер.

Машинадан бута дег ийи эр үнүп келгеш, демгилерни чула берип, тепкилеп каапкаш, чоруй барганнар. Чеде чыткаан эрлер мынча дишкен:

— Номерин сактып алдын бе, эш?

— Ийе. 43-45.

— Үжүктери кандыг болду?

— Мөйыктааштарга чүү ындыг үжүктер турар чүвел!?

● ● ●

Василий Иванович биле Петька эштип турганнар. Василий Иванович бир шымынгаш, үне ыалып келгеш:

— Ырыктаажым уштунуп калды ышкажыл, Петька. Садып эккелем.

Петька беш минута хире болганда, бооставзы чарылгыже алгырган халып орган:

— Акта-ар!

— Че, канчаар, мөнээ кандыызы-даа бол ажырбас — деп, «ак-тыр» деп. дыңнаан Василий Иванович дүште-даа чок харылап-тыр ийин.

● ● ●

—Па, дарга, силерни элээрлер иитилелинде кирип алган деп дыңнадым чоп, канчап арага ижип орарынар ол?

— Шын-шын, кирип алган кижи мен. Ядараан, бо айның кожигүн дадывырын төлевейн барган ышкажыл мен.

● ● ●

Үч чок эзирик эр чагы дескиндир үнгеп, бажы-биле үзүп чоруп турган. Элээн болганда ол кыпсынчыг кылдыр алгырган:

— Дуглап каапкан ышкажыл!!

● ● ●

— Уруум музыка ойнап өөрензин дээш, аная скрипка садып берген кижи мен. Харалаан, оон чүү-даа бүтпээн болгай.

— Мен база ындыг чүвээ таварышкан-дыр мен ийин. Кат-немге чемодан садып бээримге, ол үжүрүн билбээн-не болгай.

● ● ●

— Кадайымга санаторий баар путевка садар дээш, хейле акша үндүрдүм, ынчалзадаа чогумчалыг болду.

— Кадыы экижээн де?

— Чок, чанып келбейн барды.

● ● ●

Ажылдап турган черин эмгелевейн, чемненип чорупкан дээш замполит солдатты кончаан. Оозу чөрүшкен:

— Силерде чүү боор, эш майор, аксынар хаап аарынарга-ла, ажылдаар чер эмгелеттинге бээр...

● ● ●

Бир кижи кудумчуга чаасканан чугааланыр чоруп орган. Чаны-биле эртип чыткан кижи тура дүшкеш:

— Кым-биле чугаалажып чоруурупар ол? — деп айтырган.

— Эки кижи-биле чугаалажыры дег магалыг чүве кайда боор.

● ● ●

— Бир эвес саатта-мас деп бодазынарза, шай ижер болза эки.

— Доктор, а кажан ижерил — оон мурнунда бе азы оон соонда бе?

— Оон орнунга аан.

● ● ●

Халаптыг изиг элезиниг курбаг ховуга тикчигеш чүглуп чораан. Бир-ле хензиг хөлгеде сес чытканын ол көрүп каан:

— Магалыг-ла чүве-дир моонар! Мындыг изигге ынакшыжып чыдарлар де.

КРОССВОРД

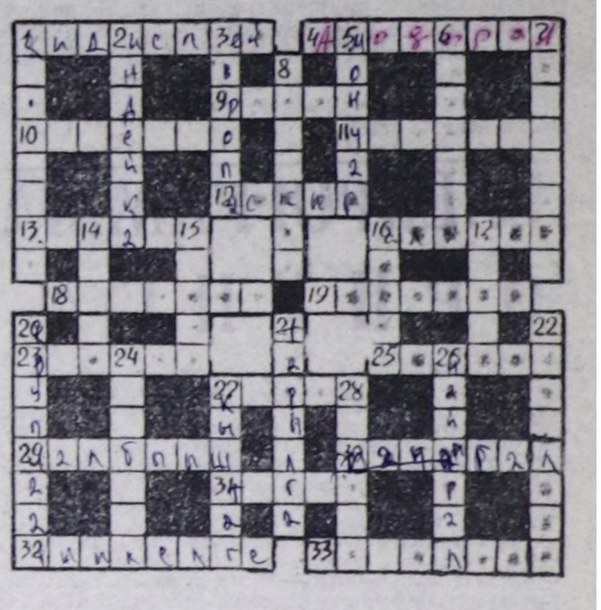

ДООРА ДУРГААР: 1. Баштайгы тыва ужудукчу. 4. Чурттаалга, тын. 9. Сураглыг француз скульптор. 10. Москвада Таганка театрының артизи, кинорежиссер. 11. Тоолчургу чугаа өзүгаар кырынга Христосту хере аскан тей. 12. Өөр чылгы баштыны. 13. Мөнгүн-Тайгада хем. 16. Курраг черде кезек аргалыг суг бажы. 18. АКШ-та штат. 19. Сиген белеткелинин бир кезээ. 23. Күрил ортулуктарының бирээзи. 25. Боонун бир хевири. 27. Совет күрүнеңи кескү ажылдакчызы. 29. Хииктелип хыл турар от. 30. Каража, чидириг. 31. Бир харлыг хой. 32. Мөөрейге, тулчуушкунга чеднишкин. 33. Кара-кара каттарлыг чадан үнүш.

УЗУН ДУРГААР: 1. Кыжын соокта шээр малдын дүгүнге чыпшына хоңуп, астына берген чоруур доштар. 2. Азырал куш. 3. Дип. 5. Мал мойнунга баглап каан чоруур баг, чеп. 6. Ук дамчыыр салгал. 7. Пенза области район төвү. 8. Активчи, соруккур чорук. 14. Кыргыс улустун сураглыг маадырлыг чугаазы. 15. Сиилбип, чараштап каан тускай сава, кундага. 16. Ыяш кезээ. 17. Полтава области хоорай. 20. Эки сорттуг далган. 21. Часкы хову ажылы. 22. Бай-Тайгада хем. 24. Бажың иштинин эдилели. 26. Кызылда кинотеатр. 27. Малчын турлаг. 28. Н. Гогольдун «Рождество бетинде дүн» деп тоожузунун маадыры.

Кроссвордту Николай СЕГБЕ тургускан.

ДӨРТ БУТТУГ КИЖИ

Кижи черле дөрт даванныг болур ышкажыгай дээринер чадавас. Ийи холу-биле кады ыдыг чүве-дир ийин. А Соңгу Казахстанга төөрүүгүнген бир оол ылап-ла 4 бүттүг кылдыр төөрүүгүнген. 2 холдары-биле катай санаарга, ам 6 даван-даяктыг болганы ол. Петропавловск дээр казах хоорайның эмчилери оолдун ада-иезинин кайызын-даа шинчип көргеш, кан-кадык улус-тур дээрзин тодараткан. Солун чүве ол оол ийис эжи болган.

(«Труд» солундан).

Г. КАСПАРОВ: «2000 чылга чедир...»

МАНИЛА. (РосИТА-СЧТА). Филиппиниының президентизи Корасон Акино ак таланың ноян баарында оглу-биле ийи карак көш кылган, делегей чемпиону кара тала-биле базала аная дужаштыр оолбиле ийи карак бурунгаар көшкен. Шак ындыг янзылыг делегейиин 30-гы, юбилейлиг шыдыраа олимпиадазы ында эрткен воскресеньеде ажыттынган.

Бо улуг маргылдаада 112 чурттарның командалары киржип келген, оларның 14-ү мурнундагы ССРЭ-те турган чаа күрүнелерден, 3-ү мурнундагы ЮСФР-те турган үш күрүнеден барган.

Филиппиниының хөрээжен президентизи Корасон Акино маргылдааларның киржиккилериниге байыр чедиргеш, чеднишкиннерни күзээн, оон соонда Делегейнин шыдыраа Федерациязының (ФИДЕ) президентизи Флоренсио Кампоманес барык үш неделя уламчылаар бо олимпиада бүрүнгү оюнну центерединиге салдарны чедирер боор деп идегелин илереткен.

Ажылышкын байырлалын ат-сураглыг Филиппин ыраажы Лео Салоганын национал танцылары болгаш ырларны күүсеткени бир онзагай таалаңчыг хевир киргген.

* * *

Манилага чедип келгениниң соонда берген интервьюзунга Г. Каспаров бо таварылгада Олимпиадага тиилел үнер тергиин эки аргалар Англияның командазында бар деп айытган. «Ынчалзажок кол шаннаалдар сезон демиселди «улуг дөрт» — Англияның, Россияның, Украинаның болгаш АКШ-тың командалары боттарының аразында чорудар апаар» — деп, делегей чемпиону айыткан.

Каспаров КНО-нун Югославияга удур киргген хемчеглери-биле холбаштыр бо олимпиадага Югославияның командазы киришпезинге сеткил хомудалын илереткен. 40 чыл дургузунда ол команда шыырактарның санынга турган. Мында Босния-Герцеговинаның, Словенияның болгаш Хорватияның командалары киржип турары база эки харын, олар бирээзи көргүзүп болур деп, ол уламчылаан.

«Эгезинде мен Россияның командазы маргыш чок тиилээр боор деп бодап турдум, ам бодаарымга, ону чедип алыры дыка берге. Ак-кара шөлдерге чидиг демисел кыптыгар боор» — деп, Каспаров демдеглээн.

Келир чылын Лос-Анджелеске эртер делегей чемпиону ат дээш маргылдааларга хамаарыштыр бодалдарын ол база илереткен. Испанияга келир чылдың январьда эртер Шорт биле Тимманның аразында маргылдаадан Шорт үнүп келири чадавас. Бир эвес ындыг болур болза, ол чорук делегейге ыдыраа хөгжүлдезинге идиглиг болур ийик, чүге дээрге Шорт болдунун удурланыкчызыдан усчок аныяк (Шорт 26 харлыг, Каспаров — 29, Тимман — 40 харлыг).

«Ажыы-биле чугаалаар болза, мен тиилеп алыр сорулгалыг мен. Шорт биле Тимманның кайызы-биле-даа ойнаары менээ хамаанчок. 1996 чылда делегей чемпиону ат дээш маргылдаага тиилелгени чедип алыры нарын айтыыг апаар. Ынчан дыка аныяк болгаш салым-чаяанныг гроссмейстерлер-биле ойнаар үжүрге таваржыр. Чижээ, Василий Иванчук (Украина) азы Висванатан Ананд (Индия). Канчалза-даа бо үүс чылдың төнчүүгүе чедир делегей чемпиону боол артарынга идегеп турар мен» — деп, Гарри Каспаров медеглээн.

БҮЗҮРЕДИР АПААР

«Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран үүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиуму найысылал Кызылга бо чылдың июнь 17-де бодунуң ажылын эгелээр. Ол дугайында авторларын хөй санныг чагаалары парлаттынган. Кижи бүрүзү тыва каргыраа, сыгыт, хөөмей — бооскаа ырларының ёзулуг төрүттүүген чери Тыва дээрзин бадыткап, ону делегей чергелиг улуг чыышка бүзүредир ужурлуг дээрзин онзалап айтып турар.

Шынап-ла, делегей чергелиг симпозиумга белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарын билип алыры-биле бистин корреспондентивис Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Бистин республикага бирле дугаар делегей чергелиг «Хөөмей» деп симпозиум болур. Ону соңгаарладыр, чамдык даштыкы аалчылар келбес чалавас боор деп дамчыыр, «дидир-дидир» чугаалар дыныалып турар апарды. Чогум ол улуг чыыш болур бе, даштыкы чурттардан кымнар келирил, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Хөөмейнин чогум төрүттүүген чери кайы чурт чүвел. Моол бе азы Тыва бе? Өске чурттар база бар. Бо айтырыгны тодаразыры-биле Тыва Республиканың Чазаа. Культура министерствозу, Композиторлар эвилелинин баштаар чери, Тыванын өртем-шинчилел институду делегей чергелиг чыышты эрттирер, анаа эртемденнери, аас чогаал, хөгжүм шинчилекчилерин чалаан. Ынчангаш анаа белеткел баш удур чоруп келген. Делегей чергелиг улуг чыышты эрттирер талазы-биле организастыг комитетти тургускан. Оон даргазы Чазак Даргазынын социал камгалал талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сүлдүевич Шыырап болуп турар. Ол ышкаш Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак хүн бүрү ону сонуургап, боттуг дузалыг көргүзүп, чугула хемчегленин аң турары өөрүнчүг. Ындыг-мындыг дээр «дидир-дидирленин» база дыныаан мен. Ол анаа хоозун чугаалар-дыр. Симпозиум ыяап-ла эртер. Бөгүнге чедир чалаан даштыкы чурттарывыстың төлээлериниң барбас дээр хөөннүг чаңгыс-даа телеграмма келбеди.

— Адырам, чогум кымнар кээрин номчукчуларга чугаалап болур силер бе азы чажыт чүве бе?

— Бистин демократтыг үевисте чажыт чүве каяа турар. 17 даштыкы чурттарның төлээлерин чалаан улус бис. Чөпшээрелин берген чамдык чижилеринин аттарын алап болур хөөн. Канаададан профессор Жан-Жак Натье, Франциядан үш кижи хөгжүм шинчилээр талазы-биле доктор Угао, Катерина Бреславска, Давид Хайкес, Японнядан Тадагава Лео, Англиядан Каролина Намерри, Финляндиядан Хейло Лаппалаинен, Швециядан Лена Линдал, Томи Адальсон, очулдурукчу Мария Никонова, тележурналист Санна Эдвард, Петер Адальсон, АКШ-дан профессор Роберт Русс, Терри Элингсон, Дональд Моор, Христоферр Моор, Турциядан Осман Сеткая, Голландиядан Россиядың ол черде элчин черинин чанында Европа көрүнчүү фондунуң даргазы Максим Шапошников, Австриядан Фаил Вейис, Германиядан Керетин Килановский болгаш өскелер-даа бар. Ол ышкаш Моол Арат Республиканың Убса-Нур, Кобло, Баян-Өлгүй аймактардан болгаш Улан-Батор хоорайдан ниитизи-биле 20 ажыг кижи келир.

— Даштыкы чурттардан чөпшээрелин берип четтиккээн улустар ам-даа бар ышкажыл але. Оон аңгыла чоокавы чурттарның төлээлери база келир боор, аа?

— Ийе, даштыкы чурттардан чөпшээрелин чоруткаан кижилер база бар. Оларда үү боор, хөрек дээр болза, бөгүн-даа ужуп чедип келир болгай. Сибирьнин экономиктиг ассоциациязының чанында Сибирьнин культура фондузунуң төлээлекчилери, мен база оон кежигүнү кижи мен. Сибирьнин чөн болгаш барын республикаларының культура министрлери, областарның культура комитеттериниң даргалары, ажыы-биле чугаалаарга, Россия Федерациязының составында чурттарның төлээлери шупту келир.

— Ынча хөй чурттарның төлээлерин үлээп алыры ындыгла амыр эвес айтырыг. Удуурчыдар черлери, ынаар-мынаар баар машина-балгады, белекселек, аъш-чем дээш, үү чок дээр. Ол улуг чыышка чарыгдаар акша-хөренги айтырыы кандыгыл?

— Айтырыг кончуг шын. Чарыгдал хөй болур ужурлуг. Чүве болурга-ла, Россия Чазаандан дилеп турар эвес. Бо удаада боттарывыс шуудээр бодаан бис. Тыванын Чазаа 900 мун рубльди бевген. Ол ышкаш Культура министерствозу база чарыгдаар акшавысты баш удур камнап ап турдувус. Чудуруун чудук адаанче сүткен эвес дээри ышкаш, ажырбас боор деп шиитпирлээн бис.

— Даштыкыдан болгаш иштикиден келген аалчыларывыс чамдык районнар база баар деп планнаан болдунар. Кижи болааргa, хөй чарыгдал үнер, алыс ажыы бар ирги бе?

— Бо хүнперде район бүрүзүнде «Хөөмей» симпозиумунга киржир эрге дээш уран үүл көрүлдези эртип турар. Оон тиилекчилери шилиттинген хөөмейжилер, сыгытчылар, каргыраажылар Кызылга июнь 17-де болур шилилгеге киржирлер. Оон шилиттинген кижилер, ансамбльдер ам түүнел оюнче азы симпозиумга киржир эргени алыр. Оон ыңай Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга. Тожу районнарга аалчылаоны чедирер болгаш ол черлерге болгулаар оюн-тоглааларны сонуургадыр апаар. Чөөн-Хемчикке «Баглааш», Бай-Тайгага «Оваа дагыыры», Улуг-Хемге «Ойтулааш» дээн чижектиг байырладдар солун болур ужурлуг. Ол черлерде белеткел ажылдары барык дооступ турар. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуун чагыгаларының даргалары Наксылоол Ооржак, Макар Донгак, район Советтинин даргазы Мөнге Кара-Сал Культура министерствозунга кээп, аргасүме солчуп, кылыр ажылдар талазы-биле боттуг хемчегленин ап турары биске өөрүнчүг болур-дур. Ол ышкаш үк черлерде культура килдистерин база тускай планнарны, сценарийлерни тургускаш, белеткел ажылдарын доозуп турар.

Келген даштыкы аалчылар сыгыртыр, хөөмейлээр, каргыраалаар кижилерни шуптузун Кызылда чыыл алган-дыр деп бодай бербезин бүзүредири-биле барган-на черлеринге хөөмейжилер назы-харының аайы-биле белен турар ужурлуг. Аас ажыдарга-ла, сыгыртыр, хөөмейлээр, халаптыг улус-тур мон дээрзин көрүннер харык. Ол чоруп чорааш олар тыва улустуң ёзулалдары, чаңчылдары-биле база танышкай.

— «Хөөмей» симпозиуму бодунуң ажылын азы хуралын июнь 19-та хөгжүм-шин театрынга эгелээр ышкажыл?

— Ийе, «Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран үүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң ажылдарын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга июнь 19-та он шакта эгелээр. Келген аалчыларга болгаш чыыштың бүгү киржикчилериге Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак байыр чедирер. Анаа тыва эртемденнер Зоя Кыргыс, Валентина Сюзюкей, Тамара Будегечиева болгаш өскелер-даа тыва сыгыт-хөөмейниң адын камгалаар. Чыышка киржип келген аалчылар-эртемденнер пленарлыг, тематиктиг илеткелдерни база кылыр. Ол ышкаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң база шилиттинген сыгытчылар, ансамбльдер оюн-тоглаазын аалчыларга ол хүн бараалгадыр. Ол ышкаш бичии уруглардың болгаш улуг улустуң ниити сыгыт-хөөмей хорларының күүселдерери солун болур ужурлуг.

— Дээди Советтиң бажынының чанында «Хостут Тыва» улусчу фронтунуң өө болгаш майгыннары ам-даа турбушаан. Улустуң чугаазы-биле алырга, симпозиум үезинде хевээр турар дээр-дир. Ол силерниң делегей чергелиг чыыжынарга шаптык када бербес бе? Манаа хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Баштай анаа бажың чоктарның майгыны турду. Оларның чамдык негелдерингe катчып болгу дег. Ынчалзадаа бажың чок өг-буле бүрүү майгын тиккеш, бажың берикер дээш туруп бээр болзувусса, черле эпчок боор. Чамдык хажыдыышкынарга удур бажың чоктар нитилелинин ажыл-чорудулгазын деткиир мен. «Хостут Тыва» улусчу фронтунуң баштакчылары Дээди Советтен, Чазактан тускай негелдерни база салып турар. Мен бодаарымга, Тыванын ат-алдары, оон чонунуң хозар эртинези — сыгыт, хөөмейнин ёзулуг чурту, өгелекчилери Тыва дээрзин бүзүредип шынзыдар дээш чүткүлдүг ажылдарның чоруп турарын «Хостут Тыва» улусчу фронтунуң удуртукчулары кончуг эки билир болгаш биске кандыг-даа шаптык катпас, харын-даа дузалажыр боор дээрзинге идегеп турар кижи мен.

— Ам-даа кылыр ажылдар, белеткелдер хөй-дүр. Сыгыт, хөөмейнин төрүттүүген чурту Тыва дээрзин бүзүредип, камгалап алыр улуг ажыл-херекке чедишкиннерлиг болурларны номчукчуларның мурнундан күзедивис.

— Четтирдим. Даштыкы болгаш өскээртен келген аалчылар Кызылга, районнарга баар болгай. Ол үеде ат-алдарывыс, арын-шүүрүвүс бодап, корум-чурумну быжыг сагып, өске кижилер мурнунга арнывыс кыспас, тыва улус кончуг биче сеткилдиг, төрелдирек, найыралдыг, чурумнуг, хундулээчел чон-дур дээр кылдыр көстүүрүн кызыл көөрүн дилевишаан, Тыванның арнын кызытпас дээш, чүрек чаңгыс, эрин кожа ажылдаар бис. Күзелим бо-ла ийин.

Сарыг-сол КУУЛАР.

Делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиуму республиканың хөгжүмшии театрынга бодунуң ажылын июнь 17-де эгелээр

СИМПОЗИУМНУҢ ПРОГРАММАЗЫ

Июнь 17

Чыыштың киржикчилерин уткуп алыр болгаш аалчылар бажыңнарынга чыттырар, дыштандырар.

Июнь 18

Хөгжүм-шин театрынга «Хөөмейим салып берейн» деп уруглар фестивалы 10 шакта эгелээр. Өртээ—15 рубль.

11 шакта чыыштың аалчылары «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинге баар.

14.00 шакта—делегацияларның удуртукчуларын оргкомитетке хүлээп алыр болгаш парлалга конференциязы эрттирер.

17.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга «Композитор болгаш улустуң аас чогаалы» деп концерт көргүзүү.

Июнь 19

10.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга «Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран үүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң ажыдыышкыны.

11.00—13.00 шактарда—пленарлыг илеткелдер.

14.30 шакта— тематиктиг илеткелдер.

19.30 шакта—«Хөөмей-92» деп делегей чергелиг фестивальдың ажыдыышкыны. Даштыкы болгаш ХКД чурттарының сыгыт, хөөмей хоочуннарының каттышкан концерти. Өртээ—25 рубль.

Июнь 20

10.00—13.00 шактарда хөгжүм-шин театрынга тематиктиг илеткелдер.

14.30 шакта—«Хүреш» стадионга тыва хүреш.

19.00 шакта—хөгжүм-шин театрынга Тыва Республиканың сыгыт-хөөмей хоочуннарының концерти.

Июнь 2.

10.00—12.00 шактарда—хөгжүм-шин театрынга тематиктиг илеткелдер.

12.00—13.00 шактарда—хөөмей, сыгыт күүседикчилериниң делегей чергелиг бирги фестивалының түүнели. Фестивальдың лауреаттарын болгаш дипломантыларын шаннаары.

14.00—15.00 шактарда—хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң эртем талазы-биле түннелдери.

15.00—17.00 шактарда—хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң төлээлериниң хуралы. Документилер, сүмелер хүлээп алыры. Төлээлериниң санал-оналдары.

19.00 шакта—«Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран үүлү» деп делегей чергелиг хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң доозулганының түннели. Сыгыт, хөөмей фестивалының тиилекчилериниң концерти.

Июнь 22

9.00 шакта—«Заря» теплоход-биле экскурсия.

Июнь 23

Делегациялар аъттанып чанар.

Июнь 24-30-ге чедир

9.00 шакта— Каа-Хем, Тожу, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем районнарже тускай план ёзугаар турисчи аян-чорук.

«Хөөмей—Төп Азия улустарының культура талазы-биле онзагай уран үүлү» деп делегей чергелиг бирги хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң киржикчилериниң турисчи аян-чоруунуң ПЛАНЫ.

Июнь 23

8.30 шакта—«Заря» теплоход-биле Каа-Хем районнуң Ужеп суурунче аян-чорук.

14.00—15.00 шактарда—районнуң культура килдизиниң белеткээни Каа-Хем районнуң бот-тывынгыр артистериниң киржилгези--биле аас чогаал концерти.

15.00—16.00 шактарда—Сизим болгаш Ужеп суурларның чурттакчылары-биле ужуражылга.

16.30 шакта—Кызылче дедир чанары.

19.30 шакта—Кызылдың уран үүл училищезиниң башкыларының болгаш сургуулдарының концерти училищениң концерт залынга болур.

Июнь 24

8.00 шакта—Бай-Тайга районче чоруптар.

12.00 шакта—Ак-Довурак хоорайны сонуургап көөр.

19.00 шакта—Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга дыштаныр.

20.00 шакта—Бай-Тайга районнуң культура килдизиниң белеткээни улуг концерти.

Июнь 25

8.00 шакта—Тээли суурга келир.

11.00 шакта—Тыва улустуң «Оваа дагыыр» байырлалы.

Июнь 26

7.00—8.00 шакта—Чөөн-Хемчик районга келир.

10.00 шакта—Тыва улустуң «Баглааш» байырлалы.

Июнь 27

15.00 шакта—Улуг-Хем районга келир болгаш «Ойтулааш» байырлалынга киржир.

Июнь 28.

8.00 шакта—Кызылга чедип келир.

Июнь 29

8.00 шакта—Тожу районче аъттаныптар болгаш «Азас» турбаазаны сонуургап көөр.

20.00 шакта—Тожу районнуң культура килдизиниң күжү-биле «Азаста» дыштанып келгеннерниң болгаш аалчыларың киржилгези-биле каттышкан концерт.

Июнь 30

Хууда план ёзугаар турисчи аян-чорук.

Июль 1

9.00 шакта— Кызылга аалчылар чедип келир.

Июль 3

Даштыкы аалчылар чурттарынче тарап чаныптар.

Төрүттүүген хүнүңер-биле!

Бистин аввавыс Увааның Самдановна Ондар аныяк чылдарында школага башкылап, бичии чаштарның эртем-билигже эге базымын хүлээп ап, оларны өөредип, кижизидип, багай эвес ажылдап чорааан. Кадыкшыл байдалының баксырааны-биле ол сөөлгү чылдарда Сүт-Хөл райпозунга ажылдап чорааш, пенсияже үнген.

Дөрт оолдун, бир кыстың хүндүлүг нези —ынак аввавыс бо чылдын июнь 15-те 60 харлаар. Аввавыстың күш-ажылга ынак, эш-өөрү-биле эптиг-найыралдыг чараш бүдүжүн дөзеп-салгаар күзеливис боттандырар дээш беш алышкы улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында кызымак ажылдап чор бис.

Аввавыс Увааның Самдановнаның сеткилин кажан-даа хомудатпас бис. Төрүттүүген хүнүн таварыштыр улуг аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бистин аравыска омак-сергек, кезээде аныяк чоруурунну күзедивис, Авай!

Уруглары **Алексей, Аркадий, Артём, Арсений, Алдын-оол, Зоя, Мария, Нина, Алекмаа ОНДАРЛАР.**

Сүт-Хөл район, Суг-Аксы суур.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

12 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 7.20 шакта дамчыдылгалар программалары-биле таныштырылга. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. 8.15 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 10.50 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. Оон улаштыр телефильм болур. 13.35 шакта «Аас-кежиктиг мугулдуру» деп уран-чечен телефильм. 18.00 шакта «Кинонуң уттуңдурбас арыннары» деп дамчыдылга. 18.45 шакта «Муранодан эккелген кубок» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. 19.50 «ВиД» бодунуң көргүзүглери уламчылаар. 23.00 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылга.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 12.20 шакта «Илбилиг билек» деп шиини көргүзер. 14.20 шакта «Робин Гудтуң согунары» деп уран-чечен фильм. 16.50 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылга. 18.40 шакта «Тишко» деп дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 23.10 шакта «Эзир орден — Россияның шаныалы» деп дамчыдылга.

13 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.50 шакта дамчыдылгалар программазы. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. 10.10 шакта «Музыка киоскэзи» деп дамчыдылга. 10.55 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылганы көрүп болур. 13.15 шакта «Неметтер делегейниң ийги дайынында» деп телефильмнин бирги кезээ. Ону Германияга үндүргеи. «Кайгамчык чараш Айсулу дугайында тоол» деп уран-чечен фильмни көрүп болур. 21.00 шакта медээлер. 02.20 шакта «Инспектор Гулл» деп уран-чечен телефильмнин 2-ги сериязы.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер. 8.50 шакта футбол чемпионадындан дамчыдылга. 14.00 шакта «Ыт рояльдан чоруп орган» деп уран-чечен фильм. 15.35 шакта «Эргим Никита Сергеевич» деп барымдаалыг панорама. 20.30 шакта «Амырмеңги чурта, байырлаңы» деп уран-чечен фильм. 23.05 шакта футбол талазы-биле делегей чемпионадындан дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 19.30 шакта мультфильмнер көргүзер. 21.10 шакта «Октаргай» — бистиң аалчыларывыс» деп дамчыдылга. 21.50 шакта «Сковородада креветкалар» деп уран-чечен фильм.

14 — УЛУГ-ХҮН. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.20 шакта дамчыдылгалар программазы-биле таныштырар. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. Оон соонда «Спортлото» тиражы. 14.30 шакта «Марк болгаш Софи» деп уран-чечен телефильм. Оон соонда «Спортлото» тиражы. 14.30 шакта «Марк болгаш Софи» деп уран-чечен телефильм. Оон үшкү фильмни көргүзер. Ону Францияга бүдүүп үндүргеи. 15.15 шакта «Аян-чорукчулар клуву» деп дамчыдылга. 19.00 шакта медээлер. 23.00 Москвага конкурс ажыдыышкынындан дамчыдылга. 02.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле эгелээр. 8. 45 шакта баскетбол талазы-биле делегей чемпионадындан дамчыдылга. 16.45 шакта концерт дамчыдар. 20.30 шакта «Кежээки салон» деп дамчыдылга. 21.30 шакта «А» программа. 23.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады.

МОСКВАДАН БОЛГАШ КЫЗЫЛДАН

15 — ПОНЕДЕЛЬНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 5.55 шакта дамчыдылгалар программазы. 6.00 «Түннелин» деп дамчыдылга. Оон соонда эртенги гимнастика эгелээр. 6.55 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 10.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.50 шакта «Оттар дазылдары» деп уран-чечен телефильмнин 1-ги сериязын көргүзер. 18.00 шакта медээлер дамчыдар. 18.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 19.15 шакта «Аванмын ынакшаанны эр кижилери» деп уран-чечен фильмни көөр бис. 20.45 шакта «Тамчыктыг чаңуран, чаштар!» деп дамчыдылга. Чугле улуг-хүүде болбас. 22.45 шакта «Чаа студиянын» көргүзүглери. 23.25 шакта футбол допчулалды.

ИЛИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези» деп дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 23.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.00 шакта уругларга фильм көргүзери-биле эгелээр. 18.35 шакта тыва чаңчылдар дугайында дамчыдылгага төөгү эртемнериниң кандидаты, этнограф М. Кенин-Лопсан болгаш чогаалчы К. Кудажы киржир. 19.20 шакта төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын-биле ужуражылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильм көргүзер. 21.10 шакта «Максим Перепелица» деп уран-чечен фильм.

Чаңчалдар самбыразы

КЫЗЫЛДЫҢ КҮРҮНЕНИН ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ

Хүндуску салбырның дараазында тускай мергежилдерге 1-ги курска өөренири-биле студентилер хүлээп алырын чарлап турар:

— математика, информатика болгаш саналга техниказы;
— физика, информатика болгаш саналга техниказы;
— химия болгаш биология;
— биология болгаш физкижизидилге;
— география болгаш биология;
— национал школага орус дыл болгаш литература;
— тыва дыл болгаш литература;
— төөгү болгаш кижизидилге ажылынын методиказы;
— педагогика болгаш эге өөредилге методиказы;

Институтка киреринин шылгалдалары бо чылдын июль 13-тен 31-ге чедир дараазында эртемнерге болур:

— физика, информатика болгаш саналга техниказы мергежилге: физикага (аас-биле), математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— химия болгаш биология мергежилге: химияга (аас-биле), биологияга (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— биология болгаш физкижизидилге мергежилге: биологияга (аас-биле), физкижизидилгеге (чиик атлетика, гимнастика, сутка эштири), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— география болгаш биология мергежилге: географияга (аас-биле), биологияга (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— национал школага орус дыл болгаш литература мергежилге: орус дылга (аас-биле), орус литература (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (чогаадыг);
— тыва дыл болгаш литература мергежилге: тыва дылга болгаш литературага (аас биле), тыва дылга болгаш литературага (чогаадыг), орус дылга болгаш литературага (эдертиг);
— төөгү болгаш кижизидилге ажылынын методиказы мергежилге: Ада-чурт төөгүзүнге (аас биле), орус болгаш совет литературага (аас-биле), орус дылга болгаш литературага (чогаадыг).
— педагогика болгаш эге өөредилге методиказынга: тыва абитуриентилерге—орус дылга (эдертиг), тыва дылга (диктант), математикага (аас-биле); орус дылдыг абитуриентилерге:
— орус дылга болгаш литературага (чогаадыг), орус дылга (аас-биле), математикага (аас-биле);

Педагогика болгаш эге өөредилге методиказы мергежилге киреп турарларны музыка дыныаа билирин хынаар.

Билдиришкиннерни бо чылдын июнь 22-ден июль 10-га чедир дараазында документилер-биле кады хүлээп алыр:

— ортумак билим дугайында документ (бодун), номери 086/У майыктын эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниден ушта бижилге (ажыл стажтыглаага). 3х4 см хемчээлдиг алды фото-чурук, паспортту болу көргүзер.

РСФСР-нин Министрлер Чөвүлелинин 1991 чылдын февраль 8-те № 86 «Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерни белеткээринин талазы-биле керээ харылзаалларын сайыдадырының хемчеглериниң дугайында» доктаалы-биле холбаштыр Кызылдын пединституду сонуургалдыг организацияларның специалистерни өөреткениниң өртээн төлээрин барымдаалап, устүнде айыттынган мергежилдерниң башкыларын белеткээри-биле планда көрүгениннден ажыр хүлээп алыышкынны керээ чарарынга үндезилээш, база чорудар.

Керээ чарарының хуусаазы киреринин шылгалдаларынга чедир бир неделядан орай эвес.

Керээ ёзугаар өөренип кижилерни институттун Күрбанкыда 964005 кодтуг 120107 РКЦ санажылга счёдуунче акшаны шилиткениниң соонда өөренип киреп деп саналр. Абитуриент кижи киреринин шылгалдаларын чедишкиниг дужаатан таварылгада өөренириниң өртек-хөлезизи бөлүктүн четчеттиниң тургустуунганыдан чамдаажыр.

Стипендиялары санаваска, беш чылда өөренириниң өртээ бойдус-география болгаш физика-математика факультеттеринге 78000 рубль, филология болгаш эге өөредилге факультетинге—31000 рубль болур. Күрүнеин доктаатканындан 30 хуу ажыг стипендияны бүдүрүлге чери бээр.

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинин 1990 чылдын марттын 23-те дугаары 51 доктаалынга үндезилээш, бүгү мергежиллерге хүлээп алыышкынын 80 хуузун көдээ школалар доосканнардан кылыр.

Документилерни дараазында адресте хүлээп алыышкын комиссиязы хүлээп алыр: 667000 Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 35, өрээл 212; 9-тан 17 шакка чедир, субботада—9-тан 12 шакка чедир.

Каа-Хем суурда (Кызыл район) ийи квартиралыг бажыңның бир квартиразын садып турар. Ванна, туалет, чунар-бажың, гараж, херим девискээриниң тудуглары бар. Печкадан аңгы одалгалыг. Ажыл шагының үезинде 3-14-03 телефон дамчыштыр харылзажыр.

Ак-куу өңнүг, бичежек булгаан сумка читкен. Оон иштинде II-ЛЖ № 552203 паспорт, № 51948 ажаалда дептери, демдеглел дептери бар. Ону тыпкан, эгиткен кижиниң шаннал манап турар.

Эгилер адреси: Кызыл хоорай, Пушкин кудумчузу, бажын № 23, 2-54-56 телефонче кайы-даа үеде болган база болур.

КИНО

Июнь 12-де
«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Новые варвары» 10.10, 12.10, 14.10, 16.40, 18.10 шактарда.
«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 13-те
«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.
«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 14-те
«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.
«ВОСТОК»: «Банкир» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Июнь 15-те
«НАЙЫРАЛ»: «Приговор» (2 сериялыг, Индия) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40. Видеозал: «Горец-2» 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.
«ВОСТОК»: «Неустановленное лицо» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

(«Шын» солунуун дараазында номери июнь 16-да үнер).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чазаа. «Шын» солунуун редакция коллективи. Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улеттер — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; ундурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 113.